

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
Кафедра соціальних технологій

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
_____ О.М. Котикова
« _____ » _____ 2020 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА

ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «МАГІСТР»

**Тема: «СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДИТИНИ»**

Виконавець: Пташник Вікторія Леонідівна

**Керівник: кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальних
технологій Блінов Олег Анатолійович**

Нормоконтролер:

_____ Н.Є. Новікова

Київ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОВЕДІНКА ЯК ПРОЕКЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ СТРУКТУР ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ. ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ В КУЛЬТУРНОМУ АСПЕКТІ	8
1.1. Поведінка як проекція соціально-психологічних структур особистості	8
1.2. Соціальна норма як основа соціальної поведінки	12
1.3. Соціальна поведінка та її особливості	18
1.4. Поняття відхилення від норми та методи запобігання деструктивним тенденціям.....	25
Висновки до першого розділу.....	33
РОЗДІЛ 2. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ, РОЗВИТКУ ТА ЗМІНИ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ	35
2.1. Основні фактори формування поведінки у дітей: сім'я як первинний соціальний інститут виховання та формування соціальної поведінки дитини .	35
2.2. Соціально-психологічні умови закладення характеру та поведінкових реакцій	41
2.3. Сучасні методи корекції поведінки у дітей та методики дослідження асоціальних проявів	46
2.4. Опис результатів дослідження.....	56
2.5. Методичні рекомендації з успішності формування соціальної поведінки дитини.....	74
Висновки до другого розділу	77
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83
ДОДАТКИ	88

ВСТУП

Актуальність. В сучасному суспільстві на фоні напруженого ритму життя, незадоволення умовами існування, необхідності в постійному прогресі відбуваються явища, що згубно впливають на людей, сім'ї, дітей і кожного зокрема: прогресує агресія, жорстокість, зневага, егоїзм. Важливо усвідомити особливості поведінки кожної вікової категорії, особливо в даний час постає питання виховання та соціалізації дітей, адже вони є майбутнім суспільства. Часто передають в новинах про те, що хтось проявляє агресивну поведінку стосовно іншого, дитина вбила батьків чи знущалась над кимось слабшим. Діти стали неврівноважені, озлоблені, агресивні, такі, що реалізуються за рахунок інших, проєктують невдалий досвід, негативні емоції на інших, надають перевагу реалізації свого «єго» за рахунок знову ж таки людей та живих істот, що їх оточують, думають лише про себе. Цей перелік можна продовжувати довго. Проте споглядаючи це, з'являється необхідність замислитись над причинами такої поведінки, і їх дійсно вдосталь: від психологічних передумов до соціальних, від дитячих невдач до нестабільного емоційного клімату в сім'ї, від компенсації за недолюбленість до компенсації за невдале дитяче життя. Висновок такий: діти не витримують, вони існують, а не живуть, вони нещасні. Адже сучасні реалії життя досить жорстокі, система диктує правила, змушує бути такими, якими хоче нас бачити, а не такими, які ми є чи, можливо, хотіли б бути. Матеріальні цінності переважають над духовним началом. Батьки не знають, як виховати не те, що щасливого індивіда, а й навіть морально стійкого, надаючи перевагу «легшим» способам виховання: крик, шантаж, побиття, заміщення необхідної дитині любові та уваги на гаджети та ін.. Такого роду ситуації можна споглядати майже щодня, та важко виділити бодай одну сім'ю, про яку можна сказати щаслива чи повноцінна, де кожен отримує ту частку своєї любові, розуміння, поваги, вміє чути, а не лише доводити правоту, де реалізуються не лише базові потреби, а й вищі за рангом. Не кажучи вже про

тих дітей, що ростуть в дитбудинках та позбавлені розуміння поняття любові та поваги.

Тому наступне питання, що спадає на думку, як охопити весь цей об'єм роботи спеціалісту з соціальної роботи, психологам і т.д., щоб допомогти знайти вирішення тих проблем що турбують дитину, спрямувати свідомість, сприйняття, силу та інтелект в правильне русло, допомогти пізнати любов та заповнити проміжки в душі увагою. Саме з цієї причини ця тема є актуальною та потребує ширшого вивчення факторів формування поведінки дітей та розгляду превентивних методів деструктивних наслідків такої поведінки, що є ненормативною.

Ми обрали цю тему для написання наукової роботи, тому що проблема, яку вона розкриває є «болючою» на даний момент: які фактори та яким чином повинні впливати на дитину, щоб її соціальна поведінка була нормативною, правильною з точки зору загальнолюдських догм і правил, такою, яка б гармонійно впливала на майбутню особистість. Адже саме діти потім перетворюються в дорослу людину, проте якою особистістю вона стане і чи стане взагалі визначають багато факторів, які будуть розкриті у роботі в подальшому.

Дивлячись на статистичні дані стосовно девіантної поведінки дітей різного віку, можна узагальнити, що стан в Україні на сьогоднішній день дуже плачевний, за останні 12 років такий перебіг подій набрав серйозних оборотів: за даними офіційної статистики у 30 разів підвищилось число «дітей вулиці». В реальності показники значно перевищують офіційні. Приблизно 18 тисяч неповнолітніх притягаються до кримінальної та адміністративної відповідальності за вчинення злочинів. Україна останнє десятиліття лідирує в переліку девіантних проявів дітей та підлітків: 8-ме місце в світі за вживанням алкоголю одинадцятирічними дітьми, 16-те – тринадцятирічними, і 20-те – п'ятнадцятирічними; шосте місце у світі Україна посідає за станом куріння одинадцятирічних, 8-ме - тринадцятирічних і 3-те – п'ятнадцятирічних; Україні належить провідне місце в Європі за темпами поширення наркоманії і

ВІЛ/СНІДу та третє місце у світі за вступом у статеві стосунки п'ятнадцятилітніх. Молодь, що споживає наркотичні речовини, становить: у школах 3,9%; у професійно-технічних училищах – 1,2%, у вищих навчальних закладах – 0,5%. У третьої частини 10-11-річних дітей переважають фізичні форми агресивності, у 12-13-річних вони притаманні половині учнів, у 14-15-річних вони виражені у 72% учнів. Акцентується увага на активізації агресивності серед дівчат: 12 років тому серед правопорушників було 5-7% дівчат, нині – 15-17%. За даними інтернет видань, у 30% осіб у віці 14-24 років бувають суїцидальні думки, а 6% юнаків і 10% дівчат здійснюють суїцидальні дії. Із загальної кількості суїцидів 90% скоюють люди з психопатичними станами і лише 10% - без психічних відхилень. Деякі фахівці вважають, що лише в 10% суїцидальна поведінка здійснюється з метою самогубства, а в 90% - задля привертання до себе уваги інших. Приблизно 5 тисяч молодих людей 15-24 років щороку помирають від суїцидів.

Проблемою регуляції соціальної поведінки особистості займалися такі дослідники як І. С. Кон, А. Н. Леонтьєв, В. В. Лебединський, Ю. М. Орлов, С. Л. Рубінштейн, А. Г. Спіркін, В. В. Столін, та ін.. Сутність та особливості чинників соціальної поведінки на різних етапах онтогенезу досліджували Т. В. Антонова, Я. З. Неверович, Р. В. Овчарова, А. Н. Перре-Клермон, Е.О.Смирнова. Дослідження в руслі розвитку соціальної поведінки та самосвідомості дітей старшого дошкільного віку проводили Л. І. Божович, А. В. Запорожець, В. С. Мерлін, Я. З. Неверович, В. В. Столін, И. Т. Димітров. Серед українських вчених можна виокремити Лукашевич М., Л. І. Соловйова, В. К. Котирло та ін. [60].

Об'єкт дослідження – соціальна поведінка дитини.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники, що формують соціальну поведінку дитини.

Мета роботи передбачає розгляд передумов та чинників соціальної поведінки дітей та вивчення способів запобігання неадекватних її проявів.

Завдання дипломної роботи:

1. Визначити поняття соціальної поведінки та її особливостей.
2. Встановити чинники та особливості формування та розвитку поведінки у дітей.
3. Описати умови появи деструктивних поведінкових проявів у дітей та надати рекомендації щодо подолання деструктивних тенденцій.

Гіпотеза дослідження. Від формування нормативної соціальної поведінки дитини залежить розвиток здорової психологічно і соціально, а також свідомої особистості у майбутньому, а отже і процвітаючого суспільства.

Методи дослідження. Розв'язання завдань здійснювалося за допомогою теоретичних методів – аналізу й узагальнення соціологічних та психологічних джерел; емпіричних – анкетування та тестування респондентів (діагностичні методики, що були залучені):

1. Опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них».
2. Опитувальник «Діагностика стану агресії», А. Басс, А. Дарка.
3. Опитувальник на тему «Булінг».

Експериментальна база. Дослідженням було охоплено 34 особи (віком від 13 до 16 років), учні 8 та 10 класів Бучанської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 3.

Наукова новизна отриманих результатів. Дослідження обраної теми є однією зі спроб комплексного вивчення позитивних та негативних факторів формування та розвитку соціальної поведінки дитини.

Практичне значення отриманих результатів полягає в поглибленому вивченні сили та ефективності впливу чинників формування соціальної поведінки дитини, опрацюванні емпіричного матеріалу; теоретичні засади можуть бути використані для підготовки відповідних спецкурсів і спецсемінарів у вищих навчальних закладах. Результати, отримані в процесі дослідження, можуть застосовуватись у сфері соціальної роботи та психології, що допоможе обрати доцільні методи аналізу та синтезу даної інформації для

цілеспрямованого формування бачення та вибору методик з метою профілактики досліджуваної проблеми.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків (4 шт.). Обсяг основної роботи – 82 сторінок. Список використаної літератури містить 62 найменування (викладених на 5 сторінках).

РОЗДІЛ 1

ПОВЕДІНКА ЯК ПРОЕКЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ СТРУКТУР ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поведінка як проекція соціально-психологічних структур особистості.

За поведінкою людини почали слідкувати давно, проте в окремий напрям психології поведінкові реакції почали виокремлювати у ХХ ст. у США, а підхід отримав назву біхевіоризм. Біхевіоризм (з англ. behavior – поведінка) – напрям в американській психології ХХ ст., яке зводить психіку до різних форм поведінки як сукупності реакцій організму на стимули зовнішнього середовища. Засновником став Джон Уотсон, який критично відносячись до тогочасного провідного напрямку психології, такого як інтроспекції, притримувався думки, що психологія має бути точною наукою і вимірюватись певним чином. Його особливістю було вивчення поведінки саме як поєднання реакцій організму на зовнішні подразники, і вважалося, що основу її складають умовні рефлекси, набуті під дією певного досвіду. Основними елементами в руслі біхевіоризму були стимул та реакція. Певному стимулу (подразнику) відповідала конкретна реакція. Біхевіоризм не зазнав успіху як єдиний правильний напрям вивчення поведінки, проте істинність певних його положень не відкинута остаточно. Адже якщо поглянути на індивіда з висоти сучасного розуміння, споглядань і наукових тверджень, то можна узагальнити, що поведінка є дійсно саме об'єднанням як психологічних, так і соціальних факторів, як внутрішніх особливостей, так і зовнішніх стимулів [57].

Було проведено багато експериментів, зокрема на тваринах, що підтверджують залежність дій та поведінки від певних чинників(стимулів). Так одним з них став загальновідомий експеримент І. П. Павлова з собакою, сутність якого полягала в описі реакцій живого організму на певний подразник,

тобто дослідження умовних(набутих) рефлексів, в цьому випадку саме систему травлення та закономірності її функціонування. Павлов годував тварину при одночасному включенні світла, а потім обмежувався лише світловим сигналом, що дало змогу спостерігати за виділенням шлункового соку навіть без безпосередньої подачі їжі. Тобто це означало, що організм звик споживати їжу в момент включення світла і в разі відсутності корму при цьому організм тварини все одно виділяв шлунковий сік. Його експерименти не відрізнялись особливим гуманізмом, проте їх вважають відліковою точкою в дослідженні нервової системи людини та психоемоційних станів [18].

Досліджуючи поведінку, важливо розуміти передумови її створення, природу, а також структуру, елементи, з яких вона складається і утворюється в єдине ціле. Як було зазначено вище, поведінка є поєднанням різних структур особистості, зокрема і в основному вона виникла за допомогою нервової системи людини: рефлексів, інстинктів та свідомості.

Рефлекс – відповідь організму на будь-яке подразнення, що відбувається безпосередньо за участю нервової системи. Рефлекси лежать в основі нервової регуляції організму. Вперше поняття «рефлекс» введено в науку французьким вченим Рене Декартом. Теоретичну основу рефлексорної теорії склали Я. Прохазка, І. М. Сеченов, І. П. Павлов та ін. Відомо, що І. П. Павлов розділив їх на два види:

Безумовні рефлекси – це вроджені реакції на подразнення, що забезпечують адаптивність організму до умов життя. Основними характеристиками безумовних рефлексів є те, що вони виникають у відповідь на дію безумовних подразників; мають свою специфіку для кожного виду; можуть оформлюватись в складні ланцюги безумовних рефлексів – інстинкти [28].

Умовні рефлекси – складні пристосувальні реакції, вироблені в процесі життєдіяльності на базі безумовних. На відміну від безумовних, умовним рефлексам не властива сталість. Вони можуть утворюватися і зникати залежно від конкретних умов. Тобто для їх формування необхідні конкретні умови.

Основними ознаками є те, що вони набуті, тобто можуть виникати за допомогою безумовних, є індивідуальними пристосувальними реакціями; мінливі залежно від умов дійсності [20].

Інстинкти – складна система безумовних рефлексів, пов'язаних із збереженням виду. Це вроджена форма поведінки, здійснювана без попереднього навчання. Найчастіше у людини проявляються у вигляді неусвідомлених дій. Інстинкти поділяються на вітальні (питний, харчовий, оборонний та ін.), рольові (статевий, батьківський, територіальний), саморозвитку (дослідницький, ігровий). Значення інстинктів полягає у безпосередній їх участі в творенні поведінки [28].

Поведінка – сукупність проявів таких утворень, як психічні стани в поєднанні з психічними властивостями людини, що визначають її загальну та ситуативну діяльність. Зазвичай поведінку порівнюють з діями та діяльністю, адже це невід'ємні її частини. Деякі дослідники, що вивчають поведінку, такі як В. Н. Кудрявцев, В. В. Лунєєв та інші, вважають, що деякі визначення не повністю розкривають сутність цього поняття, адже навіть якщо порівнювати поведінку людини та тварини, можна сказати, що хоч вони обидва є живими істотами, проте тваринна поведінка відрізняється скоріше пасивним пристосуванням до умов середовища, на відміну від людини, якій притаманне активне втручання в оточення та його перебудова відповідно до її потреб та інтересів. Тобто людська поведінка більш складна [31]. Перш за все потрібно звернути увагу на те, що обумовлює поведінку індивіда загалом. Первинними мотивами поведінки та безпосередньо діяльності є наші потреби, адже саме вони, як базові, так і вищі є рушійною силою, своєрідним стимулом до дій та формують поведінку, яка стає віддзеркаленням залежності людини від умов середовища, в якому та існує. Поведінка, як було зазначено раніше, – це дія, тобто однією з основних її ознак є активність, яка в свою чергу і зумовлює задоволення необхідних нам потреб. Наприклад, немовля, з'являючись на світ є чистим листом (табуля раса) – лат. *tabula rasa* — «вискоблена (чиста) дошка» – термін вживається також щодо дитини як об'єкта виховання, щодо людського

розуму, свідомості, душі, тобто, як чистий листок, на якому можна вмещувати знання та враження від зовнішнього світу. Цим терміном також послуговувався Арістотель («Проблемата»), Дж. Лок («Дослід про людський розум») – маля, поки позбавлене можливості повноцінно усвідомлювати світ навколо себе, має безумовні рефлекси та інстинкти, що визначають його поведінку [45]. Потреба в їжі змушує тягнутись до материнського молока, потреба в турботі та любові – тягнутись до мами, звати її; сильний хапальний рефлекс (рефлекс Робінзона) зумовлений потребою в розвитку моторики кінцівок та подальшого нормального функціонування опорно-рухової системи; також до основних рефлексів відносять захисний, що полягає в необхідності дихати: коли дитину кладуть на живіт, вона автоматично повертає голову вбік [1].

Слід також розмежувати поняття дії, діяльності та поведінки. Оскільки в людини є абстрактне мислення, то розрізняють зовнішню (дії, вчинки, звички) та внутрішню (формування уявлень, абстрактних образів для мислення) поведінку. Дії, тобто їх сукупність утворюють діяльність, а діяльність передбачає вчинки, які творять поведінку. Діяльність зазвичай має цілеспрямований характер і направлена на досягнення поставленої індивідом мети, відзначається певною продуктивністю результату, проте поведінка, в свою чергу, більше представлена особливостями характеру, темпераменту, типу особистості, рівнем домагань та моральними цінностями особи, вона не завжди націлена на результат і часом носить спонтанний (ситуативний) характер. Поведінка людини включає дії, які спрямовані на безпосереднє задоволення своїх життєво важливих потреб, і ті, що організовують взаємини з іншими людьми відповідно до прийнятих у суспільстві норм і правил [28]. Вона є глибшим та ширшим поняттям, ніж діяльність чи дія, однак одночасно саме вона є об'єктом спостережень та оцінки з боку інших людей. За допомогою поведінки особистість може проявляти власні інтереси, принципи, бачення, переконання, тому важливо, щоб вона була свідомою і базувалась на певних нормах та моральних цінностях [11].

Також поведінка передбачає взаємовідносини між людьми в різних етапах життєдіяльності, тому реакція людини може бути передбачуваною чи носити ситуативний характер залежно від контексту ситуації. Не завжди особа діє відповідно до свого характеру чи стандартної для неї поведінки; іноді її дії можуть давати спонтанний ефект і бути неочікуваними навіть для неї особисто.

1.2. Соціальна норма як основа соціальної поведінки

Кожне суспільство стає цивілізованим завдяки існуючим в ньому догмам, правилам, законам і загально узгодженим моральним принципам. Тому соціальна поведінка в цілому, окремих націй та меншин і т.д. формується саме завдяки соціальним нормам.

Соціальна норма — система уявлень, що становить певний шаблон поведінки, який розділяється членами соціальної групи і необхідний для здійснення спільних узгоджених дій.

Відомо, що людина – істота соціальна, це обумовлює її взаємодію з іншими особами на різних етапах життя, і ця взаємодія передбачає впорядкування відносин. Суспільна система норм дозволяє соціуму функціонувати більш гармонійно, уникаючи хаосу, встановлювати міжперсональні та міжгрупові зв'язки; контролювати імпульсивні пориви, якщо вона є доцільною та прийнятною для більшості. Це поняття є відносним, адже кожна нація, меншина і навіть релігія інтерпретує їх значення по-своєму.

Загальноприйнята нормативність впливає також з певних вірувань, бачень та в результаті спостережень за закономірностями. Вона знаходить своє вираження не лише у формі законів чи правил на державному рівні, а й в звичаях, традиціях, котрі були основними регуляторами поведінки за давніх часів на різних етапах розвитку суспільства. Все це формує самобутність, певну унікальність народу, відрізняє їх один від одного, навіть якщо догми однієї спільності є не зовсім гуманними чи звичними для інших.

Звичаї є формою поведінки, яка стає повторюваною з покоління в покоління та набуває стійкого характеру, закріплюється постійним практичним досвідом та стає ментальною особливістю та часто навіть основою ідеології спільноти.

Табу було одним з перших форм регуляції небажаної поведінки, такої, що призводила до всезагального незадоволення або певним чином шкодила; вчинки, які вважались неефективними, руйнівними, засуджувались і набували заборони.

Окрім звичаїв, що вважались природною регламентацією сімейно-побутового та господарського життя людей, базувались на необхідності реалізовувати потреби та були критерієм моральної і правової поведінки, існували також традиції – вища форма регуляції та розвитку суспільства, виникли під впливом звичаїв та характеризувались трансцендентністю, тобто перенесенням свого впливу на широкі маси, не обмежені конкретною територією. Вони були поєднанням звичаїв різних спільностей та общин і передбачали правову загальність. Традиції згодом переростають в обряди – певні алгоритми дій, що стають правилами поведінки. Обряд передбачав укріплення взаємин між людьми на психологічному тлі та з ціллю досягнення ідеологічних принципів через контроль зовнішнього прояву поведінки (весільні обряди, похоронні, хрещення і т.д.) [14].

Вагомий внесок в дослідження проблеми виникнення соціальних норм зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені як В. Алексєєв, Є. Бурлай, С. Гусарєв, Т. Кашаніна, С. Лисенков, Л. Матвєєва та ін..

Зокрема, Г. Мальцев зазначає, що в первісному суспільстві існує не інстинкт і не свідома звичка поводитися певним чином, а норма як інтелектуальний продукт свідомості, проте ще недосконалий, перекручений, що відображає дійсність фрагментами. У первісних общинах норма формується на основі минулого, а визначення норми відповідно того, що є і того, як має бути притаманне для сучасності [36].

Е. Дюркгейм, як і більшість істориків вважав, що релігія передувала виникненню всіх соціальних явищ: вона стала джерелом виникнення моралі, права, мистецтва, політичних форм [19].

Н. Пархоменко, в свою чергу, притримується думки, що в первісному світі людина діяла відповідно до певних обставин (ситуацій) і при їх періодичному повторенні це призводило до звички діяти саме таким чином [46].

Для кращого розуміння витоків соціальних норм, їх трансформацій та особливостей слід розглянути їх приклади та інтерпретацію в різних країнах в різні періоди.

В світовій історії зберігся загальновідомий факт спартанського виховання та його особливостей. Спарта територіально розташовувалась на півдні Стародавньої Греції та славилась своїми воїнами, законами та порядком. Головною метою спартанського війська було створення надлюдини, сильної, витривалої, прудкої, кмітливої, честолюбної. Їхні догми слугували моральними цінностями для всієї спільноти. Проте їх не можна назвати ні гуманними, ні виправданими. Із самого народження дитину оглядала державна комісія, яка визначала, чи має право немовля залишатися живим: кволих, хворих та з певними фізичними вадами дітей було прийнято скидати в урвище. З семи років дітей віддавали до школи, де їх випробовували холодом, біллю, голодом і т.д. та тримали в жорсткій дисципліні із застосуванням покарань: сікли різками, при тому кричати від болю вважалось ганьбою, деякі мовчки помирали від таких побиттів; акцент робили на загартованості характеру, витривалості. Спартанці жили в жахливих умовах без особливих гігієнічних норм, їх не вчили грамоті та мислити, саме з цієї причини немає ніяких згадок про їх філософів, митців і т.д. Для воїнів вважалось найвищою почесною загиноюти в бою і найбільшим безчестям – лишитися живим. Така система норм і законів не створила нічого ефективного, прогресивного чи доброго, окрім небувалої жорстокості. В історії такий устрій залишив слід, проте в контексті негативного досвіду та регресивного суспільства [2].

В мусульманських та ісламських традиціях соціальні нормативи досить стійкі навіть під впливом часу, а тому як приклад можна спостерігати різне ставлення до жінки та чоловіка. Як правило, це пов'язано з підмінними релігійними цінностями та традиційними віяннями, де диктується, що жінка – другорядна за гендерним рангом. Жінка віддавна стала виконувати лише одну функцію: виношування та народжувати дітей та була без особливих прав на задоволення власного існування, свободи слова, дій. Патріархальний устрій, встановлений протягом століть, нав'язаний соціумом, релігією і страхом відносно дівчат унеможливив їх право на рівноцінне, повноцінне життя разом з чоловіком не в усіх, проте в багатьох східних країнах. Як правило в більшості лише чоловік може заробляти на життя і спадок передається по чоловічій лінії [6]. Крім того, нормою вважається покриття жінки паранджею, іноді повністю все тіло, крім очей, іноді дозволяється відкривати обличчя, обов'язковість залежить від регіону, сімейного устрою, країни, в той час, коли чоловіки можуть одягати будь-який зручний для них одяг. Особливо на виданні чи вже заміжню дівчину не має права бачити ніхто з осіб протилежної статі, окрім її власного чоловіка. Раніше в ісламських сім'ях така поведінка вважалася непристойною. Істинна ж віра Ісламу інтерпретує носіння хіджабу як необхідності показувати не зовнішню красу, а душевну: так як жінка є досконалішим творінням, чоловік має обирати собі в дружини дівчину за її характером та духовними перевагами, а не за зовнішніми принадами. На сьогоднішній день в багатьох східних народах спостерігається пом'якшення, багато країн переходить на більш демократичну модель соціального ладу. Всі особливості східних народностей, які викликають жалість чи ворожість до такого устрою пояснюються «викривленням» ісламу, адже в Корані чітко прописана рівність чоловіка та жінки. Крайнощі йдуть від неправильного розуміння та перекручення релігії [50].

У районах Південно-Східної Азії, наприклад, живе народ падаунг, де традицією є змалечку носити на шиї кільця, що сприяє її видовженню. Цей звичай існує для жінок. З п'яти років їм одягають 6 кілець і з кожним

наступним роком збільшують на одне. Через це шия жінки збільшується і може додавати їй до півметра зросту. Так продовжується до заміжжя дівчини. Цей звичай існує в племені з давніх-давен і пов'язаний з тим, що довга шия вважається еталоном краси і благополуччя, проте іншим поясненням є те, що кільця призначені рятувати шию від нападів тигрів, що в тих краях трапляється часто, адже якщо чоловіки можуть дати відпір, то слабшій статі це зробити складніше. Також кільця служили ідентифікацією дівчат даного народу: були випадки викрадення їх іншими племенами або ж самотійної втечі, тому це був креативний спосіб захисту від зазіхань. На даний момент ця традиція збереглася, проте є жінки, які не хочуть носити такий аксесуар і обходяться без нього [5].

В Індії здавна до сер. ХХ ст. існувала жорстка кастова система, що передбачала суспільний розподіл на нижчі та вищі ступені населення. Клас людини визначався за народженням відповідно до професії, походження, статусу. Перехід з одного рангу на інший був неможливий як і будь-яка кастова взаємодія. Кожна каста функціонувала згідно з прописаними їм нормами і табу, які підкріплювались релігією – індуїзмом, де говорилося про народження в нижчих кастах як наслідок гріховного минулого життя. Наразі кастова розмежованість заборонена Конституцією Індії і уряд сприяє активному розвитку всіх прошарків суспільства [52].

Говорячи про те, що соціальна норма є відносною для кожної народності, вона також змінюється під впливом часу. Наприклад, раніше в Україні спостерігалось явище, коли батьки в сім'ях віддавали своїх дочок, що досягнули статевої зрілості, заміж за чоловіків, чий вік міг коливатись від 30 до 70 років. Це пояснювалось тим, що дівчина повинна була реалізувати себе як дружина і мати, набути більш престижного статусу в суспільстві, інакше, залишившись незаміжньою до 20ти років, вважалась старою дівою. Статус дружини надавав їй престижу, значимості, економічної та соціальної захищеності. В той же час, якщо жінка не одружилась і не народила, то вважалось, що вона не виправдала свою життєву роль, адже доступ до

самоактуалізації в інших сферах життєдіяльності мали лише чоловіки. Раніше одружувались, народжували дітей задля задоволення соціального сценарію, тому що так було треба, це сприймалось як прояв нормативної поведінки і справляло позитивне, схвалене спільністю враження, ніби в житті все склалося якнайкраще. Так як про сексуальне виховання говорити було неприйнято, діти повинні народжуватись виключно в сім'ях, пов'язаних шлюбом, інакше вони вважались байстрюками та не визнавались суспільством як повноцінні його члени, а дівчина, що народила позашлюбно, вважалась покриткою та відкидалась соціумом і найчастіше була відречена сім'єю. Сьогодні нівелювало жорсткі соціальні правила та упередження; до певних речей стали відноситись лояльніше. Правду кажуть, що історію потрібно знати, аналізувати, адаптувати відповідно до часу, в якому живеш, однак певну її частину необхідно залишити у минулому [35].

Ще одним прикладом соціальних норм свого часу в Україні є суспільний порядок за часів кріпосного права, коли феодали отримували у власність селянина. Такого роду взаємини були видом рабства, коли власник мав юридичні права на людину, її працю, майно і т.д. При цьому права селянина були обмежені: він був прикріплений до землі феодала, не мав права на експлуатацію власного нерухомого майна, на спадок і права голосу; не мав нічого свого і майже не міг вийти з-під влади господаря, працюючи на нього все життя. Тобто людина з нижчих верств населення змушена була працювати на вищих за ієрархією осіб з метою забезпечення себе та сім'ї найнеобхіднішим прожитковим мінімумом без права вибору. Такий лад тривав з часів Київської Русі до селянської реформи 1861 року [16].

За часів СРСР довгий період існував такий порядок в соціумі, де пропагувалась колективна власність та праця; нівелювались межі особистого простору та майна, а ті, хто був проти цього та намагався вести власне господарство називали куркулями й вели боротьбу з ними.

На просторах Радянського Союзу існували дитячі та підліткові організації, що пропагували власні моральні принципи та слідували за

дотриманням законів та правил на адміністративному та соціальному рівнях. Серед обов'язків були допомога безпритульним, боротьба з безграмотністю, догляд за тваринами Школярі молодших класів Вступ до такої соціальної структури хоч і вважався добровільним, проте насправді приймали всіх обов'язково і якщо дитина не проходила всі ступені, то її не вважали достойним членом суспільства [13].

1.3. Соціальна поведінка та її особливості

Точного детермінуючого поняття соціальної поведінки немає, адже вона існувала завжди, ще до появи теорій і поєднувала в собі різні сфери життєдіяльності людей. Протягом тривалого проміжку часу це явище досліджувалось в контексті багатьох наук: філософії, психології, соціології і т.д. та окремими дослідниками. Розглядаючи соціальну поведінку з боку філософії, можна окреслити її як можливість людини діяти за участю раціонального, матеріального та соціального аспектів життя без досягнення кінцевої точки припинення розвитку і яка змінюється під впливом різних факторів [29, с. 346]. Психологія пояснює таку поведінку як динамічність живої істоти, що спрямована на контакт з навколишнім середовищем задля задоволення власних потреб [25, с. 265]. Соціологія характеризує поведінку як взаємодію, що має дві направленості: навколишній світ є стимулом до дії людини, в той же час поведінка людини спрямована на адаптацію та зміну середовища, в якому індивід існує [22, с.117]. Поведінка вважається соціальною, коли її вплив поширюється на інших людей, діяльність по відношенню до себе особисто не є соціальною. Поведінка, особливо соціальна має певні характерні риси:

- передбачає міжособистісну взаємодію;
- складається з комплексу дій, вчинків, що повторюються або є тривалими в часі;
- проявляється у всіх сферах життя;

- має тенденцію до постійного розвитку;
- знаходиться під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників;
- передбачає досягнення цілей, пов'язаних з потребами;
- піддається контролю та корегуванню [39,с. 22].

Існує декілька соціологічних теорій, що намагаються пояснити сутність та особливості соціальної поведінки, в кожному з яких проглядається своя логіка і обумовленості поведінки. При чому представники цих теорій в дечому висловлюють повністю протилежні гіпотези.

1. Символічний інтеракціонізм — одна з провідних систем уявлень в соціології, метою якої є розуміння поведінки людини. Прихильники даного підходу акцентують увагу на тому, що кожний індивід по-своєму тлумачить свої дії, вчинки в кожен момент взаємовідносин. Так як відомо, що кожен індивід має певний набір властивостей, притаманний лише йому, можна припустити, що люди, які вступають в контакт з реципієнтом інтерпретують його вербальні та невербальні символи, а також безпосередньо поведінку відповідно до своїх бачень. Тому ми повинні, перш за все, зрозуміти, що означають слова вчинки людей для них самих, якщо вони включені в спілкування з іншими. З точки зору представників символічного інтеракціонізму задля розуміння діяльності окремих соціальних груп, індивідів будь-яких їх патернів поведінки, соціальних установок, цінностей необхідно враховувати можливий контекст їх вираження, інакше поведінка залишиться незрозумілою. Іноді такий стик інтересів призводить до загострення відносин та конфліктних ситуацій саме через неправильне тлумачення. Прикладом може бути культурні відмінності: в Японії і європейських країнах різна допустима соціальна дистанція, що пов'язано з різною густотою населення на метр квадратний. Якщо європейцю комфортніше спілкування на відстані 1,5 м, то для японця чи китайця комфортнішим буде спілкування на меншій дистанції, особливо у відношенні офіційної та сфери комунікації. Один із засновників символічного інтеракціонізму Джордж Герберт розмежував підсистеми структури «Я»: «І» і «me». «І» розглядається як реакція людини на соціальні

установки інших, а «те» – пасивніша, є системою установок, засвоєних індивідом в процесі інтеракції. Тобто індивід сприймається як суб'єкт і об'єкт впливу, що намагається осмислити дії інших людей [59].

2. Феноменологічна соціологія – напрямок в соціології, що займався дослідженням соціальної реальності та взаємодій. Дослідники, які розвивали цю теорію вважали, що соціальна дійсність має об'єктивний (той, який існує незалежно від людських бачень та упереджень) і суб'єктивний (якому надають певне забарвлення під впливом індивідуального сприйняття, бачення, принципів та досвіду кожного індивіда) бік. Все це утворює складну суспільну взаємодію. Представник цього підходу Альфред Фірканд притримувався думки, що підґрунтям соціального життя є природні схильності людей до спільної взаємодії, наявність особистісних установок, потреби в самореалізації, взаємодопомозі, владі, оцінці інших людей, тобто необхідність осіб співіснувати один з одним, що доводить твердження про те, що людина – істота соціальна. Засновник феноменологічної теорії Альфред Шюц зауважує, що соціальні науки повинні пояснити поведінку та дії суспільства шляхом осмислення суб'єктивного світу людини, який є основою цього. Загальнолюдська дійсність залежить від свідомості, яка проектує її в кожен момент часу. Основу повсякденності за А. Шюц складає індивідуальний досвід кожного члена суспільства та безпосередня взаємодія. Також інші прихильники цього підходу доводять, що людям притаманна колективна свідомість на фоні спільної діяльності, а також індивідуальна свідомість формується під впливом групової, тобто всезагального прикладу, і вона ніколи не може бути вільною від впливу колективно-підсвідомих імпульсів та цінностей. Тож соціальна поведінка розглядається як результат необхідності задоволення природних інстинктів та потреб у співіснуванні, обміні досвідом, передачі цінностей [33].

3. Теорія соціального обміну ґрунтується на припущенні, що основним принципом функціонування суспільних відносин є обмін матеріальними та нематеріальними речами, видами діяльності, які створюють такі структури як влада, статус і схожі. Тут акцент робиться на матеріальних благах, вигоді від

обміну як рушійної сили відносин та поведінки. Теорія зводиться до того, що обмінні процеси існують у всіх сферах життя та є універсальною складовою всіх суспільних явищ. Тобто соціальна поведінка з цієї точки зору зумовлена потребою в задоволенні особистих інтересів та обміну на цінні для індивіда речі і т.д. [34].

4. Рольова теорія наголошує на тому, що людина в процесі життєдіяльності в суспільстві займає певну позицію та виконує конкретну соціальну роль, а також має певний статус в суспільстві, що проявляється в її поведінці, зовнішніх діях, внутрішніх почуттях і взаємодії з іншими. Тобто соціальна роль передбачає конкретну поведінку, яку має програвати індивід [59].

Соціальна поведінка має свої ознаки вираження:

- підпорядковується суспільним нормам і цінностям;
- існує поза індивідуальною свідомістю;
- закріплюється під впливом соціалізації;
- формує стійку суспільну систему;
- може носити ситуативний характер.

Вона може спричинятися різного роду факторами: індивідуальні потреби, психологічні якості членів суспільного простору, зацікавленість, необхідність індивіда в пристосуванні до існуючих умов життя. На ряді з вивченням соціальної поведінки, її особливостей увага також приділяється питанню регуляції, причинно-наслідкових зв'язків її вияву.

Т. Спіріна намагається подати осмислення феноменологічності цього явища та висловлює свою думку з позиції того, що індивід реалізує соціальні відносини через потребу самовираження своїх індивідуальних особливостей та можливостей діяти відповідно до загальних норм, правил та цінностей через призму власної індивідуальності та унікальності. Тому дослідниця висуває гіпотезу, що людина сама може творити свою долю і реальність, виокремлюючи себе з навколишньої дійсності та стаючи в протиположності їй, тобто не лише як суб'єкт засвоєння, а й об'єкт впливу та зміни буття. Разом з тим, розглядаючи обґрунтовану Т. Спіріною особистісно-орієнтовану модель

управління соціальною поведінкою, можна узагальнити, що акцент важливо робити на зміщенні загальних пріоритетів в бік людини: розгляд індивіда як особистості з її унікальним набором переваг і якостей, а не як поєднання суспільних ролей [56].

Ч. Анковик і Дж. Келуджер припустили, що регуляція поведінки відбувається через намагання особи задовольнити соціальні потреби в досягненні успіху та необхідності бути значущим, прийнятим, проте кожен досягає цього власним шляхом. Тому виходячи із способів досягнення поведінка може бути спричинена культурними аспектами (звичаї, цінності); індивідуальними особливостями (внутрішньою генетичною чи психологічною необхідністю; моральними переконаннями) [62].

З метою вивчення соціальної поведінки в реальних умовах існування в 60-70 рр ХХ ст. був проведений ряд експериментів на мишах, що отримали назву «Всесвіт - 25». Назва має символічний характер через 25 спроб, які зробив американський дослідник Джон Келхун. Метою експерименту було передбачення можливого майбутнього для людства. Для тварин були створені ідеальні умови для існування: необмежений запас їжі, умови для розмноження, відсутність загроз, достатній простір для вільного життя та пересування. Середовищем існування був величезний бак, проте з якого не можна було вибратись, підтримувалася постійна комфортна температура і регулярно проводилось очищення. Стан здоров'я мишей постійно спостерігався. Це був своєрідний рай для них. Однак кожен з повторюваних експериментів закінчувався смертю всієї популяції. Чому це сталось? В кінцевому результаті утворився термін, що описував явище, яке відбувалось в колонії «поведінкова раковина (зливник)», простіше кажучи клоака. Це пояснюється повною деструктивною та регресивною тенденцією поведінки в умовах перенаселення. На той момент вчений вивчав, як вплине збільшення популяції на поведінку мишей. Першими жителями баку були 4 пари мишей, які швидко розмножувались при таких умовах. З появою перших дитинчат народжуваність зростала ще швидше до моменту, поки кількість особин не досягла 600. Після

цього зростання популяції сильно знизилось. З цього моменту можна було спостерігати сформовану ієрархію гризунів. Почали формуватись певні категорії населення. З'являлись «знедолені», які частото піддавались агресивним нападкам, їх можна було відрізнити за допомогою слідів на тілі, укусам і т.д; їх виганяли в центр баку. Вони були молодими мишами, які не влилися в структуру і не мали соціальної ролі. Через ідеальні умови, миші жили довго, що обумовлювало брак простору і соціальних функцій для молодших поколінь і через це вони зазнавали жорстокого відношення з боку старших. Внаслідок такого розкладу, самці з ряду знедолених ставали психологічно вразливі, що спричиняло пасивність і відчуженість; вони не захищали своїх вагітних самок, що в свою чергу призвело до підвищення нервовості самок і їх агресивності, які самі мали захищати себе та власне потомство. Ця ворожість почала набирати оборотів і згодом самки проявляли агресію навіть по відношенню до своїх дітей, часто навіть вбивали їх і ставали відлюдниками, які відмовлялись далі плодитись. В результаті народжуваність сильно понизилась, а смертність молодняку зросла. Останньою стадією перед вимиранням стала поява нової категорії «красиві», що поводитися нетипічно: відмовлялися боротися за самок та територію, від сексуальних стосунків, не виконували ніяких функцій, просто пасивно існували. Таке прізвисько отримали за самолюбство: красиві лише вичісували собі шерсть та уникали конфліктів, на що вказувала відсутність шрамів на шкірі. Таких особин самців і самок одиночок стала більшість, що унеможливило подальше розмноження популяції. І в кінцевому результаті смертність молодняку склала 100 %, кількість вагітних самок була дуже низькою, а потім досягла 0.

В процесі експерименту на останніх стадіях миші стали схильні до гомосексуальних відносин, а також девіантної поведінки та надмірної агресії в умовах надлишку матеріальних благ, подекуди спостерігався канібалізм. На 1780й день після початку експерименту останній гризун помер. Розуміючи можливий результат, дослідник напередодні переселив невеличку групу мишей до іншого аналогічного баку з такими ж умовами, проте без перенаселення,

однак піддослідні своєї поведінки так і не змінили, особливо «красиві» та самки-одинаки, через що їх група померли від старості. По закінченню Джон Келхун створив теорію двох смертей: «перша смерть» – смерть духу та «друга смерть» – фізична. На думку дослідника зростаюча кількість особин в ідеальних умовах спровокувала дефіцит соціальних ролей та відкрите протистояння мишей, внаслідок чого більшість молодих особин зазнавала морального зламу та відтворення лише найпростішої поведінки. На питання, чому виникла категорія «красиві», Келхун пояснив, що це напряду пов'язано з природою людської долі – індивід має жити в умовах тиску, напруги та стресу. Гризуни, що обрали легку долю перетворились на апатичних красенів з примітивним зразком поведінки [21].

Якщо провести аналогію з суспільством, а особливо сьогоденням, то сценарій дуже схожий і можна зробити висновок, що ми підходимо все ближче до межі передостанньої стадії вимирання. Проте з іншої сторони, миші самі по собі тварини і мають спрощену природу поведінки, нервову систему і т.д., люди в цьому плані складніші і можна сказати досконаліші. Однак, ми перетворюємо наші переваги і весь процес еволюції в недоліки, крайнощі, мозок і тіло стають нашими ворогами, ми на даному етапі втратили здатність контролювати себе, розум, емоції, вчинки, можливість правильно розставляти пріоритети та замінили істинні цінності на підмінні, бо так жити простіше. Тому ми схожі на цих піддослідних.

Дослідник акцентує увагу на ідеальних умовах як на основі формування соціальної поведінки з тенденцією до асоціальної, деструктивної. Тобто по суті, ідеальні умови провокують наше тваринне начало діяти в умовах найменшого опору, і чим більше нам дано благ, тим більше нам потрібно. Тож прогресуючи в напрямку комфорту ми переступаємо межу, яка змушує нас регресувати. Одночасно Келхун говорить також про перенаселення як ключовий момент, що провокує боротьбу і призводить до зламу духу, що стає причиною аморфного існування, тиску, стресу. Перенаселення в певний момент розвитку неминуче, проте в будь-яких умовах потрібно залишатись людиною.

Тож соціальну поведінку згідно з даним експериментом формують два основні чинники: щільність населення та наявність близьких до ідеальних умов чи занадто комфортних. Все ж таки важливішим є духовне начало, а не матеріальне, але якщо матеріальне переважає в людині, то духовне відходить на задній план і починається хаос. Збільшення чисельності населення спричиняє тиск, який призводить до стресу і боротьби, в якій вимушена знаходиться людина, а згодом переростає в апатію, фрустрацію. Ідеальні умови в поєднанні з перенаселенням можуть призвести примітивних шаблонів поведінки, що зводиться до задоволення лише базових потреб, бездіяльності, агресії та самознищення.

1.4. Поняття відхилення від норми

Соціальна поведінка має своєю характеристикою міру вираження – допустимий проміжок зміни якості поведінки, а саме її ключових ознак. В сучасному контексті цією мірою є соціальні норми, що було зазначено раніше.

Соціальна поведінка має тенденцію змінюватись під впливом певних факторів та набувати негативного відтінку, відступати від норми. Саме таку її трансформаційну особливість називають асоціальною.

Чимало дослідників займались вивченням соціальної поведінки, тим не менше серед них займалось дослідженням причин відхилень її від норм.

Концепція, розроблена К. Левінім, говорить про розмежування поведінкових реакцій на «польову» та «вольову». Перша, на його думку, відокремлена від потреби і провокується через психологічний тиск з боку іншого. Остання відбувається під дією внутрішніх стимулів і бачень особистості. Саме особливість індивіда мати власну точку зору щодо різних речей і явищ та діяти згідно з нею та своїми поглядами, не піддаючись впливу з боку інших, перетворює людину на особистість [24]. Однак, якщо людина не володіє достатніми резистентними особливостями характеру, то може зазнати

навіювання та тиску з боку більшості, що в результаті здатне перетворити нормативну поведінку на антисоціальну.

Наприклад, М. Робер та Ф. Тильман говорять, що людям притаманний стадний інстинкт, а разом з тим і колективна свідомість. Тобто індивід прагне бути контрольованим чи залежним від когось чи обставин. Таке явище називають конформізмом. Конформізм виокремлюють несвідомий, свідомий, що передбачає усвідомлене прийняття та дотримання групових норм та девіанство, що являє собою відхилення від загальних правил з метою виділитись, своєрідний протест, заперечення існуючих порядків [51].

Часто одним з факторів, що змушує людину відхилитися від норми та вдаватися до девіантної поведінки є агресія. Агресія, як правило, це поведінка, спрямована на руйнування чи заподіяння шкоди, основою якої є неконтрольований, невідпрацьований, стриманий гнів – один з базових емоцій людини. Це поняття формує уявлення суспільства про деструктивні, девіантні загрозові дії, шкоду, насильство, конфліктність, ворожість, що виражається у злочинності, асоціальній поведінці, жорстокості і т.д. Психоаналіз трактує агресивність як силу, яку проявляє особа у вираженні прихильності чи неприязні по відношенню до себе чи оточуючих; інші теорії інтерпретують її як певну захисну реакцію індивіда на нереалізовану потребу, образу, а також в результаті посягання на цінності, невизнання гідності, вторгнення в особисті межі [30].

В свою чергу, Е. Фром у своїй праці «Анатомія людської деструктивності» вказує на те, що існує два види агресії: доброякісну і злоякісну. Перша є природно обумовленою, виникає, забезпечуючи пристосування до загрозових умов середовища, та зникає разом із загасанням небезпеки. Злоякісна носить паталогічний в певному сенсі характер, є людською слабкістю в абсолютному бажанні домінувати над кимось та руйнувати безпричинно [58].

Найбільш схоже до загальноприйнятого зараз трактування висловився А. Бас, який розділив агресію на три підвиди: фізична – вербальна(пов'язана з

насиллям, заподіянням тілесної шкоди – образи, приниження, словесні знуцання), активна – пасивна(спрямована на іншого індивіда різними шляхами – приховування справжніх негативних емоцій, уникнення спілкування та вирішення ситуації помирно та відкрито, латентна злість), пряма – непряма(спрямована безпосередньо на об'єкт – агресивність обхідним шляхом, розпускання пліток і т.д..) [42].

Р. Берон та Д. Річардсон висловили теорію про те, що агресія це модель поведінки, а не окрема емоція, так як вона складніша за тваринну агресію і пов'язана саме з умисним насильством, не із задоволенням своїх першочергових потреб, а як відхилення, тобто викривлена реакція на речі та стимули, що оточують індивіда. Дослідники вважають, що невмотивовану агресію в суспільстві можна знизити, якщо агресори не піддаватимуться сильним провокаційним актам; не матимуть вигоди з агресивних дій; отримання покарання за вчинки буде високим за ймовірністю і воно буде серйозним [10].

Вивчаючи агресію та агресивну поведінку, слід враховувати контекст агресивності, так як не завжди її слід сприймати під негативним кутом, адже фізичний самозахист вважається допустимою формою соціальної поведінки, а невмотивована агресія розглядається вже як асоціальна, так як порушує правила та цінності соціуму. Крім того, сама агресія притаманна в більшій чи меншій мірі кожній людині, проте роль тут грає те, чи ситуативно вона проявляє ворожість чи ця риса переросла в особистісну сталу модель поведінки.

А. Бандура вважає, що окрім генетичних чинників появи агресії, значущу роль відіграє наслідування іншим людям, тобто індивід легко переймає агресивну поведінку, якщо спостерігає таку та включає її в свою поведінку як стратегію відповіді на подразник. А. Бандура говорить, що найчастіше схожі патерни поведінки відображаються в сім'ї, субкультурах, масмедіа [44].

Агресивність знаходить вихід в діях, які несуть ворожість та виступають як спосіб реалізації цілі чи психологічна розрядка, та як форма самовираження, при тому це завжди показує відношення індивіда до певного аспекту дійсності.

Проте дехто з дослідників знаходить позитивну сторону агресивності. В. Клайн стверджує, що агресія має здоровіші властивості, які можуть бути корисними: наполегливість, цілеспрямованість, ініціативність, запал [44].

Задля вивчення і кращого розуміння людської природи та творення соціальної і асоціальної поведінки у 1961 році американський соціальний психолог Стенлі Мілгрем провів серію експериментів. Серед них найбільш відомий експеримент зі струмом. Він вирішив провести його, коли тривав судовий процес у справі фашистського військового Адольфа Ейхмана, котрий був причетний до голокосту та його наслідків. Мілгрем прагнув відповісти на питання, чи міг Ейхман та його однодумці просто виконувати накази. Експеримент побудований таким чином, що в ньому брали участь 3 особи: експериментатор, вчитель та учень. Сутність його полягала в тому, що запрошували добровольця та актора, експериментатор керував процесом. Вчитель мав слухати експериментатора та виконувати дії по відношенню до учня. Вчитель та учень знаходились в різних кімнатах. Роль вчителя завжди шляхом підтасованого жеребкування випадала добровольцю, який погоджувався взяти участь в експерименті; роль учня завжди грав актор, який видавав звуки, крики в іншій кімнаті, коли вчитель натискав важіль струму. Насправді струмом учня не било. Перед початком вчителю давали відчуті мінімальний удар струму для розуміння того, що буде відчувати учень за кожну неправильну відповідь. Завданням вчителя було навчати учня асоціативним парам слів, в разі якщо учень відповідав невірно(це було часто навмисно), вчитель мав тиснути на кнопку електрошокового апарату, і з кожною неправильною відповіддю розряд струму підвищувався. Хоча актора насправді струмом не б'є, доброволець про це не знає і думає, що той отримує розряд. Після кількох ударів струму учень починає бити в стіну і скаржитись на проблеми із серцем, після чого зовсім припиняє відповідати на питання. На

цьому етапі в піддослідного (вчителя) з'являються сумніви і угризння совісті та бажання припинити експеримент, перевірити стан учня. Деякі з досліджуваних зупинялися на 135 В і брали сумніви з приводу доцільності експерименту; більшість продовжували, впевнені, що не нестимуть відповідальності (відповідно до слів експериментатора); деякі починали проявляти захисні реакції такі як нервовий сміх, зміну міміки та жестикуляції та інші ознаки стресу. Окрім того, що експериментатор стверджував, що бере абсолютну відповідальність за наслідки експерименту, в моменти сумніву піддослідних він повторював по черзі такі фрази:

- Будь ласка, продовжуйте.
- Для експерименту необхідно, щоб ви продовжували.
- Абсолютно необхідно, щоб ви продовжували.
- У вас немає іншого вибору, ви повинні продовжувати.

Тобто людині наче нав'язували думку, що вона нездатна нічого вдіяти і не має вибору, так як погодилась брати участь в експерименті, то має йти до кінця. Якщо доброволець бажав зупинити експеримент навіть після 4 фрази, то він припинявся. В інших випадках закінчення експерименту відбувалось , коли вчитель тричі поспіль вдаряв учня розрядом в 450 В. Експериментатор також відповідав спеціальними заготовленими фразами, якщо вчитель висловлював конкретні зауваження. Якщо піддослідний запитує, чи може учню бути нанесена незворотна фізична шкода, експериментатор відповідав: «Хоча шок може бути болісним, немає ніякого постійного ушкодження тканин, тому, будь ласка, продовжуйте.» Якщо вчитель казав, що учень хоче зупинити експеримент, експериментатор відповідав: «Чи подобається це учню, чи ні, Ви повинні продовжувати, поки він не вивчить усі пари слів правильно, тому, будь ласка, продовжуйте.» В результаті в одній серії дослідів основного варіанту експерименту 26 досліджуваних з 40, замість того щоб змилосердитися над жертвою, продовжували збільшувати напругу (до 450 В) до тих пір, поки дослідник не віддавав розпорядження закінчити експеримент. Лише п'ятеро

піддослідних (12,5 %) зупинилися на напрузі в 300 В, коли в жертви з'явилися перші ознаки невдоволення (стукіт у стіну) і відповіді перестали надходити. Ще четверо (10 %) зупинилися на напрузі 315 В, коли жертва вдруге стукала в стіну, не даючи відповіді. Двоє (5 %) відмовилися продовжувати на рівні 330 В, коли від жертви перестали надходити як відповіді, так і стуки. По одній людині — на трьох наступних рівнях (345 В, 360 В і 375 В) . Решта 26 з 40 дійшли до кінця шкали.

Висновок дослідника був таким: більшість адекватних психологічно людей, дорослих та свідомих на перший погляд, готові зайти дуже далеко, проявляти жорстоку та асоціальну поведінку по відношенню до інших під тиском/командами авторитету та при умові, що не будуть нести відповідальність за вчинки [38] (див рис. 1.1)

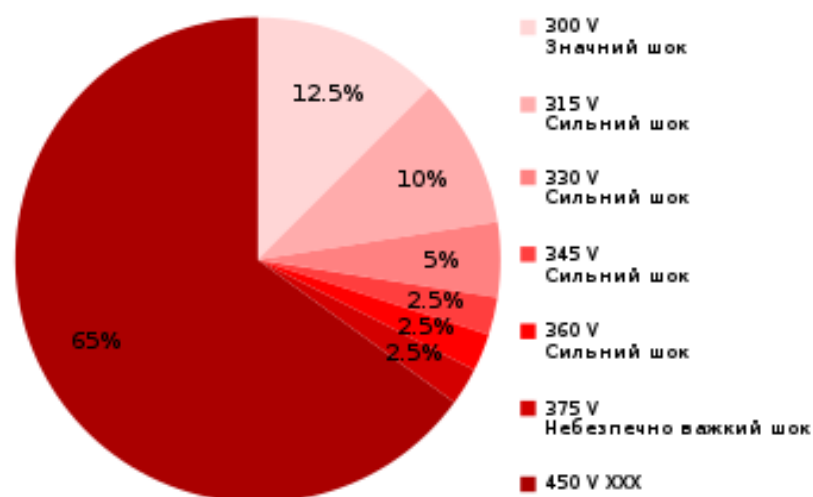

Рис. 1.1. Показники жорстокості досліджуваних

Тобто як показав експеримент, асоціальна поведінка формується також і під впливом особи, яка сприймається як авторитет в певний момент часу та підкріплюється безкарністю та слабкодухістю індивідів, що схильні до навіювання.

Отже, агресія в більшості розглядається як руйнівна, ворожа поведінка, пов'язана із заподіянням шкоди морального чи фізичного плану, яка містить супротив існуючим нормам взаємодії людей. Вона напряму пов'язана з асоціальною девіантною поведінкою та в більшості є її рушійною силою.

Основними факторами появи агресивності вважаються біологічні(генетично запрограмовані) та соціальні(в процесі соціалізації). До них безпосередньо відносяться наслідування поведінки, акти опору проти існуючої системи, що не задовольняють його потреби чи не співпадають з ціннісними установками; бажання виділитись, прояв боротьби за справедливість, а також відхилення на психологічному тлі. А також сюди ж включають виховання в несприятливому сімейному кліматі, емоційна холодність, недостача уваги та любові в дитинстві та фрустрацію, невизначеність, перешкоди в досягненні мети в дорослому віці і т.д.

Девіантна поведінка є різновидом асоціальної. Це поведінка, яка виходить за рамки суспільних норм та розуміння більшості людей. Така поведінка проте ділиться на позитивну та негативну. До першої відноситься надмірна активність, талант, який граничить з геніальністю та звичайні дії, що не переступають закон.

Девіантну поведінку можна розділити на певні типи:

- дитяча та підліткова безпритульність
- діяльність, яка передбачає жорстокість по відношенню до тварин та людей, не обов'язково виходить за рамки закону, проте викликає тривогу з боку соціуму.
- адиктивні схильності, наприклад, вживання алкоголю та наркотичних речовин, азартні ігри і т.д.

Крім внутрішніх причин девіацій передумовою стає ще й соціальне оточення. Як правило, на рівні внутрішніх переживань таке відбувається через розбіжність між цілями і можливостями індивіда, де шляхом вирішення стають протиправні чи асоціальні дії. На соціальному – через нігілізм як світогляд, що заперечує суспільний лад, бунтарство проти існуючих догм і т.д.

Девіантна поведінка часто проявляється в підлітковому віці через нездатність регулювати свої гормони, такий вияв також називається максималізмом. Типовими проявами в дитячому та підлітковому віці є такі дії, що спрямовані на привернення уваги з боку дорослих та однолітків, стають

причиною несхвалення, спричиняють конфліктні ситуації, можуть сприяти зниженню самооцінки та появи комплексів.

Причинами девіантних проявів в дитячому та підлітковому віці стають проблеми в сім'ї, розлучення, смерть, непорозуміння з батьками, а також особисті страхи, неконтрольована батьками поведінка, відсутність системи покарань, агресивність, репресивність, психічні розлади. Крім того бажання виділитись, домінувати, бути прийнятим певною групою.

Серед найпоширеніших форм девіантної поведінки виділяють:

– деліквентна – та, внаслідок якої порушується закон; до неї входять мілкі правопорушення, адміністративні, дисциплінарні порушення, , проституція, насильство.

– Суїцидальна – нав'язливі думки про самогубство. Вирізняють дії, спрямовані на привернення уваги, жалості; інші – дійсно несуть пагубні наслідки.

– Адитивна – проявляється в залежності від різного роду речовин: алкоголю, наркотиків, азартні ігри, проституція. Таким чином людина прагне «втекти» від існуючих проблем; уникнути неприємних емоцій.

– Аморальна – невідповідність культурним нормам та моральним установкам конкретного суспільства [15].

Висновки до першого розділу

У розділі першому розглянуто різні психологічні та соціологічні джерела, в результаті чого було з'ясовано, що поведінка – поєднання реакцій на конкретні стимули навколишньої дійсності. Вона формується як сукупність дій та вчинків, які творяться під впливом імпульсів, що надходять до кори головного мозку. Поведінка – складна структура, для відтворення та регуляції якої задіюється багато факторів як внутрішніх, так і зовнішніх. Вона свого роду є об'єднанням як психологічних, так і соціальних факторів, як внутрішніх особливостей, так і зовнішніх стимулів. Головними чинниками поведінки виокремлено рефлекси та інстинкти. Тобто поведінка – сукупність проявів таких утворень, як психічні стани в поєднанні з психічними властивостями людини, що визначають її загальну та ситуативну діяльність, сприяють відтворенню та реагуванню на дійсність. Людській поведінці притаманне активне включення в реальність та її перебудова. Першоджерелом нашої поведінки є потреби. Поведінка, як правило, представлена індивідуальними особливостями характеру, темпераменту, типу особистості, рівнем домагань та моральними цінностями особи, проте часом носить спонтанний характер. Особливостями соціальної поведінки є її обумовленість на соціальному рівні та підпорядкованість певним моральним принципам конкретної нації, культури. Існує багато точок зору з приводу поняття соціальних норм та їх характерних ознак, проте вони покликані узгоджувати співіснування між людьми певної групи, ефективність якого залежить від дотримання тих правил поведінки, які існують в конкретному суспільстві. Ці правила встановлюються на фоні історичного досвіду та тих пріоритетів, які існують в країні та представляють собою певні очікування щодо кожного, а їх виконання є імперативом, щоб спільність приймала особу як повноправного свого члена. Деякі з наведених традицій, обрядів, суспільних устроїв здаються в більшості дикістю, особливо для нашого суспільства в сучасному модернізованому світі, проте це історія та реальність, що переплетені в часі та просторі; всі вони утворюють соціальні

норми для конкретних людей, народностей та мають свій сенс, доступний їм та неосяжний для інших.

Встановлено, що точної детермінанти поняття «соціальна поведінка» немає, адже вона існувала задовго до появи теоретичних джерел та охоплювала всі сфери життя. Соціальну поведінку розглядається в різних аспектах: як співіснування людей між собою та з навколишнім середовищем з метою задоволення потреб; як інструмент перебудови навколишньої дійсності під комфортне існування; як постійне динамічне явище взаємодії без кінцевої точки розвитку. Соціальна поведінка має свої особливості та ознаки, вона передбачає міжособистісну взаємодію; складається з комплексу дій, що є повторюваними; проявляється у всіх сферах життя; тенденція до розвитку безперервна; знаходиться під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників; ставить за мету задоволення потреб; піддається контролю та корегуванню, а також розповсюджується на всезагальну свідомість; підпорядковується соціальним догмам; може мати ситуативний характер; закріплюється через процес соціалізації.

Виявлено, що соціальна поведінка має межу відхилення, відносно якої встановлюється її допустимість, проте часом вона може відхилитись від норми. Тоді таку трансформацію поведінки називають асоціальним проявом, деструктивними або девіантною поведінкою. Якщо людська поведінка коливається в бік негативної, це говорить про недостатню стійкість психічних властивостей та станів, переважання стадного інстинкту і т.д. Агресія вважається основним рушієм до асоціальної поведінки, так як вона є породженням гніву – одного з основних сильних негативних емоцій індивіда. На тему дослідження соціальної поведінки було проведено безліч досліджень. Один з них відомий як експеримент зі струмом, проведений Стенлі Мілгремом, котрий довів схильність людей до асоціальних проявів.

РОЗДІЛ 2

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ, РОЗВИТКУ ТА ЗМІНИ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ

2.1. Основні фактори формування поведінки у дітей: сім'я як первинний соціальний інститут виховання та формування соціальної поведінки дитини

Відомо, що виховання в сім'ї слугує запорукою психічного стану та здоров'я дитини. Сім'я – перший і основний інститут виховання, формування поведінки, закладення характеру на початку життя людини і до певного періоду. Згодом на неї починає впливати ще й соціум та індивідуальні особливості.

На тему виховання дітей існує притча про двох батьків (додаток А) [49].

Притча надає нам поняття про те, як треба і не треба робити у виховному плані, тут вказані помилки, яких припускаються батьки у взаємовідносинах зі своїми дітьми.

Для подальшого вивчення питання особливостей виховання, спершу необхідно виокремити сенситивні періоди розвитку дітей.

Сенситивний період – періоди, які відповідають потребам розвитку дитини, особливо сприятливі для засвоєння певних вмінь, знань чи навичок. Їх необхідно враховувати, щоб не сфорсувати чи не затримати розвиток. Потрібно прислухатися до прохань дитини, спостерігати за її схильностями та діяльністю. Так як розвиток дитини нерозривно пов'язаний з генетичним потенціалом організму, нервовою системою, важливо вчасно звертати увагу на особливу чутливість до стимулів в певний момент життя, щоб становлення було повноцінним. На цю тему були проведені дослідження, на яких ґрунтується розуміння сенситивних періодів.

З самого народження немовля проявляє необхідність в увазі, любові, тягнеться до батьків. Проте так само воно вміє відчувати, коли батьки проявляють слабкість у відношенні до нього через надмірну турботу і вчиться маніпулювати. Тому важливо почати виховний процес вже з самого народження і не звертати увагу на всі абсолютно примхи та відчувати, коли це дійсно необхідно, а коли ні:

- період від 1го до 3х років називають раннім, коли формуються психічні процеси: пам'ять, увага, мислення, розвивається мовленєвий апарат, а також фантазії, образне мислення та кінестетичні відчуття. Крім того, на цьому етапі дуже важливо опанувати мову, тому що якщо дитина до 6 років не навчиться розмовляти, то потім вже буде дуже важко надолужити або й зовсім неможливо; це доводить досвід «дітей лісу», які після проживання в диких умовах, втрачають здатність до опанування людської мови.

- у 3-4 роки дитина освоює практичні дії, вчиться все робити сама, координувати своє тіло і діяльність; активно розвивається моторика та маніпуляція з предметами.

- від 3 до 5 років період освоєння сенсорних відчуттів, просторових форм предметів (форма, ідентифікація смаків, звуків, запахів). В цей період сенситивним періодом є гра, за допомогою якої розвивається фантазія, мислення, причинно-наслідкові дії, орудування предметами, засвоєння основних моральних правил, цінностей, наслідування батьків та переймання їх моделі поведінки.

- від 6 років – період засвоєння інформації, розвиток якості мови. Цей період, як доводить практика, є найсприятливішим для навчального процесу та починається соціалізація. Недостатня пристосованість або некоректне сприйняття дійсності дитиною може ускладнити процес соціалізації в подальшому житті. Тому виховання в сім'ї має бути налаштоване на простий, але ефективний процес адаптації, адже від цього залежить подальша успішність в налагодженні стосунків з однолітками, формування характеру, порозумінні, самостійності і адекватній розстановці пріоритетів і т.д.

– з 10 до 16 років умовно починається підлітковий вік, проте в кожного вікові рамки індивідуальні. Цей період відрізняється «вибуховістю» почуттів, бажанням самоствердження через гормональне становлення організму, яке затухає приблизно до 18 років. В підлітковому віці бажанням дитини є стати частиною групи, признаним однолітками та в той же час бажанням відділитись від надмірного контролю та опіки батьків, стати більш автономною. Саме через це батьки роблять помилку, коли намагаються контролювати свою дитину на всіх етапах життєдіяльності, тим самим тиснуть морально на неї і втрачають емоційний контакт та довіру свого чада.

– з 16 років дитина-підліток переходить поступово в період юнацтва, коли формуються уявлення про майбутню діяльність, власні бачення [54].

Звертаючи увагу на зазначені факти, можна узагальнити, що сім'я є першим осередком формування поведінки, соціальної поведінки, адаптації та засвоєння моральних цінностей. Тому актуальним є вивчення впливу гармонійних стосунків у сім'ї як запоруки здорової психічно та повноцінної особистості в майбутньому, а також усвідомлення чинників, котрі деструктивно впливають на виникнення негативних проявів.

Дошкільний вік – етап здобування дитиною певного соціального досвіду, психічні механізми тільки починають формуватись і саме від цього дитячого досвіду залежить, наскільки продуктивними вони будуть: стимулюючими розвиток особистості чи затримуючими, що деформують уявлення про оточуючий світ та поведінкові прояви. Такі деструктиви з'являються, якщо дитячі потреби у спілкуванні, розумінні, любові, підтримці, прийнятті не реалізуються за допомогою батьків і викривляють поняття про людські відносини. В таких випадках в силу вступають психологічні захисти, які, як правило, проявляються в агресивних імпульсах, переживаннях, незадоволенні, протесті, особливо критичним є, коли дитина все більше усвідомлює свою незначимість в очах близьких. Велику помилку роблять батьки, намагаючись утихомирити дитину, навчити чомусь, вдаються до морального тиску, маніпуляцій, крику, ультиматумів, надмірного контролю чи навіть побиття, бо

вважають такі засоби «виховання» легшими та в їх розумінні ефективнішими. Це пагубно впливає на сімейні відносини, емоційний клімат, психологічний стан дитини. Наступне те, що часто всі сварки, непорозуміння вирішуються на очах у дітей, вони спостерігають це і згодом переймуть таку ж модель сім'ї та перенесуть її в свою майбутню. Ще одна з помилок та, що родичі намагаються замінити свою увагу якимись речами, компенсувати її гаджетами, проте діти розуміють це на інтуїтивному рівні та бачать самі, вони починають віддалятися теж і згодом закриваються в собі. Порівнюючи власних дітей з чужими, батьки неусвідомлено шкодять такими діями: в дитини розвиваються комплекси, занижується самооцінка, це призводить до того, що вона намагається завоювати любов батьків, не розуміючи, що це не дасть ніякого результату, а коли усвідомлюють, стають байдужі до рідних, або ж намагаються знайти інше джерело задоволення чи любові. Це одна з причин адитивної поведінки. В результаті покарань за неуспіх в дитини формується страх перед складнощами, рівень домагань знижується, дитина налаштована на уникнення невдач, а не на досягнення успіху. В тій же ситуації дитина може поводитись по-різному, залежно від її особистісних якостей, досвіду, характеру: наприклад, хтось впадає в апатичний стан, стає пасивним і відчуженим, а хтось – вдається до агресії, недисциплінованості, самоствердження за рахунок інших [47].

Часто дитина проявляє непослух до прохання конкретного дорослого, того, хто її якимось чином образив чи не є для неї авторитетом. Як правило, дитина з деструктивними проявами відрізняється насправді чутливістю і вразливістю, але в той же час компенсаторними якостями виступають підвищений егоцентризм, тому все, що якимось чином зачіпає слабкі сторони особистості викликає бурхливу реакцію, агресію, протест; індивід не сприймає критику та не здатний часто контролювати власні емоції.

Серед найпоширеніших помилок у вихованні можна виокремити:

- недостатнє конструктивне спілкування в сім'ї;
- викривлені моральні переконання або ж їх відсутність;
- несприятливий клімат для засвоєння моральних та практичних навичок;

- відсутність інтересу до життя та переживань дитини чи їх нерозуміння;
- жорстке, авторитарне, грубе відношення до дитини [43].

Існує кілька типових моделей впливу на дитину в сім'ї (за О. Корманом):

- авторитарний (передбачує жорстке вимогливе відношення до дитини з обмеженою можливістю задовольнити її потреби);
- авторитетний (спрямована на реалізацію потреб дитини, але одночасно означає надмірні вимоги стосовно неї);
- індіферентний (низькі вимоги та низька задоволеність необхідностей);
- дозволяючий (коли батьки потурають забіганням чада, але вимоги низькі) [26].

А. Корнієнко виокремлює такі стилі виховання:

- безконтрольність (байдужість до дій дитини, неконтрольованість, бездіяльність, спостерігається в неблагополучних, нещасливих сім'ях);
- надмірна опіка (постійний контроль; вимога постійного інформування; в результаті росте несамоствійна, пасивна, нерішуча людина);
- «попелюшка» (як правило, випадає на долю старшої дитини в сім'ї, перекладаються надмірні обов'язки та притаманний дефіцит уваги; це спричиняє розвиток слабкохарактерності та піддатливості індивіда);
- дитина-«кумир» (дитина обожествляється дорослими; їй надається багато повноважень та влади в родині і нестача уваги змушує вдаватись до її привернення) [27].

Типи виховання, що найчастіше зустрічаються та мають негативний вплив на формування особистості:

- гіперопіка (тип, при якому в результаті формується комплекс слабкої і неповноцінної людини, яка нездатна до самостійних вчинків та рішень; іноді побічним ефектом стає протест, але найчастіше формується соціальна дезадаптація);
- егоцентризм (трапляється в сім'ях з єдиною дитиною, де вона є центром всесвіту, що сприяє розвитку самолюбівання, егоїзму самозакоханості);

– непослідовний (стосується сімей, в яких нема злагоди в стосунках та присутні емоційні перепади, вимоги відрізняються своєю непослідовністю, невмінням, незнанням батьків, як правильно виховувати) [9].

Дисгармонійні взаємини в родині, виховання на основі байдужості, ілюзії, компенсацій, самореалізацій за рахунок дитини може мати дуже дефективні наслідки в розвитку майбутньої особистості та сприяти розвитку девіантної поведінки. Тому батькам, які підсвідомо вдаються до деструктивних стилів виховання і хочуть змінити ситуацію в кращий бік, необхідно дотримуватись таких правил:

1. В сім'ї має панувати довірлива атмосфера, де кожен може висловлювати свою думку та почуття та здатен підтримувати одне одного, коли це необхідно; цікавтесь життям дитини; намагайтесь робити домашні справи спільно.

2. Намагайтесь розмовляти з дитиною на рівні дорослого і вислуховувати її думку, дайте їй розуміння того, що розмовляти – важливо та необхідно як висловлюватись самому, так і чути іншого, особливо в кризові моменти життя.

3. Звертайте увагу на різку зміну поведінки, це може слугувати сигналом про допомогу.

4. Потрібно знаходити час на дитину, особливо коли вона сама просить про це чи хоче поговорити, тоді всі необов'язкові справи треба відкинути.

5. Придумайте сімейні традиції, які влаштовували б всіх, це зближує на емоційному рівні.

6. Знайдіть спільне хобі, щоб було цікавим для всіх; проводьте час разом, коли це можливо.

7. Давайте дитині можливість робити вибір самостійно; не змушуйте до чого, що їй не хочеться.

8. Вчить дитину казати «ні», якщо вона не хоче чи в цьому проханні немає необхідності, не ставте її в позицію жертви.

2.2. Соціально-психологічні умови закладення характеру та поведінкових реакцій.

В минулому підпункті було визначено залежність формування поведінки від сімейного устрою і зв'язків. Сім'я – першочерговий чинник впливу на поведінку дітей. Вона встановлює емоційний клімат, норми та правила, вимоги, що в подальшому впливають на становлення особистості дитини, характеру та поведінки. Проте на дитину впливають не лише сімейні стосунки, а й суспільні, а також особистісні психоемоційні структури. У цьому розділі розглядаються соціальні та психологічні умови закладення характеру і поведінкових реакцій як на фоні сімейних відносин, так і в соціальному середовищі в поєднанні з внутрішнім світом і переживаннями дитини.

На основі аналізу досліджень виділяють 5 основних типів психологічних проблем у дітей, які найчастіше зустрічаються:

- поведінкові розлади (агресивність, деструктивна поведінка);
- стани тривожності та складнощі емоційно-вольової регуляції (страхи, неадекватна самооцінка, проблема в налагодженні контактів з однолітками, часто все в комплексі);
- проблеми у навчанні (проблеми із засвоєнням матеріалу, низька навчальна мотивація та успішність);
- депресивні стани (найчастіше проявляються в підлітковому віці і пов'язані з депресивними станами глибокою внутрішньо-особистісною кризою, суїцидальними думками та намірами, відсутністю сенсу життя, життєвих позицій та цінностей)
- проблеми взаємодії батьків та дітей (емоційна відчуженість батьків і дітей, втрата довіри, стик інтересів, непорозуміння) [40].

До першої категорії належать діти імпульсивні, активні, які мають високі вимоги до себе та оточуючих, та необхідність в самоствердженні; вони негативно реагують на критику та тиск з боку інших, вважають себе правими в

у цьому, намагаються привернути увагу до власної персони, їх вчинки носять часто спонтанний характер. Такі діти, як правило, не усвідомлюють власних проблем та не вдаються до депресивних станів, крім того в них відсутня емпатія та інтерес до проблем і почуттів оточуючих. На формування такої поведінки впливає емоційна ригідність, спричинена холодністю родинних зв'язків, вимогливістю в дотриманні певних ціннісних орієнтацій або ж правил, непорозуміння з однолітками, друзями, в результаті чого при довготривалій стабільності негативних почуттів формується певний темперамент та типові якості характеру і поведінки людини, виникає протест через незадоволеність і небажання коритися, нерозуміння встановлених норм.

До другої групи входять діти із схильністю до бачення світу в похмурих тонах, песимізму, гостроти емоційних переживань, проте водночас вони відрізняються щирістю почуттів. Такі діти мають більш пасивну життєву позицію, крім того виражена низька самооцінка, невпевненість в собі та притаманна самокритика. Діти цієї категорії більш емоційні, виражають емпатію та здатні до співчуття, переносять проблеми в собі; в їх поведінці відсутня демонстративність, тобто в них переважає емотивний тип акцентуації характеру. Причиною формування таких характерних проявів може бути надмірні вимоги до дитини, встановлення високої планки з боку батьків, що само по собі спричиняє нехтування потребами і бажаннями дитини та формує низький рівень домагань; батьки намагаються компенсувати власні невдачі, реалізувати свої невикористані бажання за рахунок дитини. В результаті, намагаючись завоювати схвалення та любов батьків, вона часто не в змозі виправдати їхні сподівання пригнічується, дратується та з'являється відчуття власної неспроможності, низька самооцінка і почуття провини.

Ознаками третьої категорії дітей є незацікавленість в навчальному процесі, обмежена мотивація, наявність слабкої сили волі. Такі діти схильні до стандартного мислення, репродуктивного відтворення інформації, вони не надто переймаються через невдачі, адже емоційна захищеність для них важливіша, прогнозування наслідків їм непритаманне. Така поведінка часто

обумовлена легковажним відношенням батьків до життя дитини, розвитку пізнавальних процесів та обмежений вклад в індивіда ціннісних орієнтацій. Діти, що мають батьків з «незаморочливим» ставленням до життя переймають таку ж модель сприйняття дійсності.

Ця категорія дітей схильна до тривалих сильних і часто негативних емоційних станів. В них переважає циклотимічний тип акцентуації характеру з елементами збудженого та схильністю до дистимного. Тобто діти нестабільні в своїх почуттях, притаманна емоційна лабільність: від піднятого хорошого настрою та прояву активності до апатійного стану, пасивності, безсилля. Вони щирі в своїх проявах, проте попри періодичність почуттів досить важко переключаються між емоціями при зміні подразника. Такі індивіди відрізняються нестандартністю поглядів та думок, певною дуалістичністю. Як і на прикладі попереднього типу, так і тут діти частіше переймають поведінку та ставлення батьків до реальності, тобто це можна пояснити як емоційну «мімікрію», наслідування батьків дітьми. Якщо рідні завжди заперечують загальні норми, не схильні пристосовуватись до інших, чинять на власний лад, переважно знаходяться у стані емоційного занепаду та депресивності, часто діють імпульсивно, діти переймають ці емоції та патерни поведінки. Часто в цій групі опиняються підлітки, які ще й до того не здатні легко переносити життєві проблеми та вдаються до крайнощів. Вони включаються до групи ризику дітей із суїцидальними нахилами.

Переважно до останнього типу належать діти з високою впертістю, активні, схильні до ригідності; вони не розбираються в людях, можуть потрапляти в погані компанії та несприятливі для них ситуації; в таких індивідів відсутня здатність об'єктивно оцінювати ситуацію та прислухатись до дорослих. За такої моделі поведінки дитини можна припустити, що батьки надто вимогливі та тотально контролюють своє чадо, бути авторитетними для них важливо так само як і підпорядковувати дитину під себе; вони все розцінюють раціонально, не схильні до чутливості, часто не чують дитину, а діють відповідно до власних бачень і переконань. Діти молодшого віку, як

правило вдаються до підвищеної активності і непослуху, а підлітки – до опору та протесту, зневажання прохань та вимог рідних. В цій ситуації і батьки, і дитина не йдуть на контакт і виникає загострення інтересів: дитина, як і дорослі йде на принцип. Вона переймає ті якості характеру від батьків, котрими вони користуються задля досягнення власних примх та цілей: принциповість, впертість, імпульсивність [4].

Формування характеру та психологічних особливостей індивіда перш за все відбувається під впливом генетично закладеного потенціалу організму. Дитина може переймати певні якості від батьків, а також мати власні унікальні риси та схильності. Також розвиток психологічних властивостей та поведінкових проявів спричиняє сім'я та оточуючі люди, які здатні змінювати їх шляхом втручання в особистий простір, тиску, навіювання, навчання, виховання. Про сім'ю як чинник формування та зміни особистісних особливостей було згадано вище. Наразі важливо висвітлити, як змінюється дитина через призму соціального середовища. Зважаючи на те, що школа та садочок є наступним етапом соціалізації індивіда, необхідно звернути увагу, на процеси, які там відбуваються.

Молодший шкільний вік найбільш сприятливий для різнобічного розвитку індивідуальності дитини, моральної сфери, налаштування ціннісних орієнтирів, а також пізнавальних процесів, мотиваційно-емоційних аспектів. В цей момент життя відбуваються важливі речі, такі як інтеграція особливостей дитини і шкільного процесу, соціалізації, прийняття норм навчання, взаємодія з однолітками. Дитина вчиться слідувати правилам школи та спільного існування з іншими людьми, знаходити компроміси, проявляти характер. Процес соціалізації проходить в нерозривному зв'язку з засвоєнням соціально значущих цінностей та вони ж перешкоджають деструктивному впливу на особистість оточення. До факторів духовного зростання чи занепаду та індивідуальних властивостей окрім сім'ї, соціуму, соціальних інститутів також відносять естетичні (книги, мистецтво, література, ЗМІ) та життєвий досвід, набутий в процесі соціалізації: психологічні травми, внутрішні комплекси,

вікові кризи. Все це впливає на майбутню особистість дитини. Індивід набуває здатності до рефлексії – аналізу себе та власних вчинків, його розвиток відбувається через навчальну, комунікативну, ігрову та трудову діяльності, що є новими в молодші шкільні роки. Власну поведінку дитина починає порівнювати з іншими та наслідувати її, якщо вважає необхідним: таким чином людина пристосовується до умов середовища або ж відкидає та протестує тому, що їй не подобається [55]. В середніх та старших класах дитина вже більш усвідомлено відноситься до того, що робить та до внутрішніх установок і переконань, надаючи їм сенсу та емоційного забарвлення. В підлітковому віці діти приміряють на себе роль автономної особистості, намагаються вийти з-під контролю батьків, прагнучи здаватися дорослими та самостійними, проте емоційна сфера в них ще досить незріла, а причиною максималізму є розвиток організму на фізіологічному рівні, що спричиняє гормональні сплески. Дитина, що перейшла на цей життєвий етап прагне знайти підтримку серед однолітків, наслідує ті моделі поведінки, які здаються їй доцільними та ефективнішими в досягненні мети, вона бажає бути прийнятою групою обраних друзів, іноді хоче бути домінантом. Саме через це часто виникають спірні питання, конфлікти в колі друзів та з батьками. Тобто в цей період індивід спрямований на задоволення своєї потреби у визнанні, а також любові, так як одночасно вони починають цікавитись протилежною статтю та з'являються перші сильні почуття закоханості [41].

В сучасних реаліях технологічного прогресу можна спостерігати викривлення моральних цінностей, занепад «живого» спілкування, переважання віртуального способу життя, відсутність пізнавального інтересу, низький рівень самоконтролю та мотивації, нівелювання виховного процесу, що згубно впливає на подальший розвиток дитини, деформацію емоційно-вольової сфери та появи деструктивних поведінкових проявів.

2.3. Сучасні методи корекції поведінки у дітей та методики дослідження

На поведінкову, мотиваційну, особистісну, пізнавальну сферу життєдіяльності дитини можливо вплинути за допомогою психокорекційних методів, які покликані чинити вплив на певні аспекти та підвищувати їх ефективність. Використання засобів корекції можливе лише за участі психолога, соціального працівника, соціального педагога та іншого фахівця, що розуміється в психології та зможе надати кваліфіковану допомогу. Для цього необхідно розуміти принципи корекції поведінки та внутрішньо особистісні закономірності певної вікової категорії. Необхідність корекції зумовлена, як правило, порушенням, які спричинені відхиленням від стандартних показників психічного розвитку індивіда й дисгармонією особистості. До здійснення корекції поведінки потрібно ставитись відповідально, тому що це передбачає втручання в особистісний простір дитини, психічну та вольову сферу. До дитячих проблем потрібно ставитись толерантно, терпляче, тактовно, обережно ставлячи запитання. Дитина має довіряти спеціалісту, щоб розказати про свої переживання. Фахівцю необхідно звернути увагу не лише на внутрішні фактори, але й на зовнішнє середовище індивіда, яке безпосередньо впливає на нього з метою подолання наявних бар'єрів задля покращення психічних процесів та зміни поведінки. Метою такої колекційної роботи є виявлення недоліків та їх виправлення. Психокорекція також направлена на поповнення запасу поведінкових реакцій та адаптивних навичок шляхом виконання практичних вправ. Психологічна корекція має відбуватись відповідно до принципів:

- комплексність(поєднання діагностики та корекції проблеми);
- активності та розвитку комунікативних функцій;
- орієнтація на шаблони поведінки та психічного розвитку, притаманні певному віку;

- наступності(кожен наступний крок є вдосконаленням попереднього і просуванням вперед);
- послідовність(завдання мають відповідати можливостям з поступовим підвищенням складності) [48].

Найчастіше проблема руйнівної поведінки спостерігається в підлітковому віці, а успіх корекційної діяльності в поліпшенні асоціальних проявів визначається наданням дитині чи підлітку напрямку реалізації власних потреб у самоствердженні допустимим шляхом. Щоб мати змогу отримати схвалення та реалізувати себе в суспільстві, бути визнаним соціумом підліток має знайти прийнятний спосіб, який би вписувався в рамки дозволеного. Тобто цю проблему можна вирішити перенесенням активності в прогресивне русло, де б він мав шанс на успіх. Проте на шляху до цього іноді стають перешкоди соціально-психологічного характеру:

- мотивація до навчального процесу низька, а бажання виділитись серед друзів високе, тож вирішенням слугують менш привабливі способи привернення уваги;
- підліткове «Его» високе і має протиріччя: дитина вважає себе дорослою, але не отримує підкріплення з боку батьків, в результаті чого – негативні вияви емоцій, з іншої сторони формується високий рівень домагань на протигагу низьким можливостям та екстернальний локус контроль, гостре сприйняття критики, викривлення особистості;
- для підлітків важливо бути почутим та спілкуватися на рівні з дорослими, радитись, однак дорослі не розуміють цього прагнення і продовжують ставати в позицію старшого, контролера, що також є причиною конфліктів [32].

До основних сучасних *методів корекції* поведінки можна віднести:

1. Тренінг – це особлива форма групової роботи зі своїми можливостями, обмеженнями, правилами і проблемами. Він навчає новим навичкам, допомагає освоїти інші психологічні можливості. Його особливість у тому, що учить займати активну позицію, а засвоєння навичок відбувається в процесі переживання, особистого досвіду, поведінки, відчуттів. Він сприяє рефлексії і

розумінню інших у процесі спілкування, допомагає розвивати в собі мотивацію до пізнання нового; за допомогою тренінгових вправ діти різних вікових груп можуть спостерігати один за одним, поведінкою та реакцією на певні стимули. Позитивним в тренінгу є те, що він має певну тему, проблему, яку потрібно розглянути чи вирішити шляхом взаємодії; як дорослі, так і діти бачать, що не лише вони мають певні переживання чи схожі життєві ситуації і вчаться співчувати та переживати негативні емоції разом, легше переносять їх.

2. Рольова гра – є дієвим засобом реабілітації та корекції дитини у випадку, коли та зазнала психічної травми, переживає кризовий період, або має інші емоційні та психологічні проблеми, а також деформації в поведінці на фоні психологічних негараздів. Виконання ролі здійснюється на двох рівнях: поведінковому і почуттєвому. В процесі виконання ролі у дитини виникає рольове переживання, яке поєднує інтелектуальні, моральні та інші почуття, зв'язані з рольовим образом. Рольове переживання може служити засобом корекційного впливу як форма емоційного реагування і компенсації дисгармоній власної особистості в творчому процесі. Дитина проживає дану їй роль, переймає її характерні риси, виконує завдання. Життєвий світ індивіда є певним співвідношенням зовнішнього світу, в якому живе людина, і внутрішнього світу її переживань, образів, відношень. Під час життєвої кризи світ дитини зазнає деформацій, а інколи майже повного руйнування: втрати зв'язків, зміни відношень, зникнення звичних орієнтирів тощо. Очевидно, корекційна робота повинна спрямовуватись на відновлення внутрішнього світу. В ігровій формі можна змодельовати будь-яку ситуацію з реального життя і пережити всі необхідні почуття, як це робиться, наприклад у психодрамі. Таким чином відновлюються втрачені образи, переживання, відношення, компенсується дефіцит реальних переживань рольовими, які мають значний терапевтичний ефект. Дитина не просто грає, вона уявляє себе на місці того персонажу, якого зображує. Таку саму дію мають улюблені фільми чи книги: нам до вподоби читати і дивитись те, що заповнює, замінює чи підсилює емоції, яких не вистачає в реальному житті [8].

3. Медитація – це особливий стан свідомості, самозаглиблення й зосередженості. Є різні способи досягнення медитативного стану: сконцентрувати увагу на думках або фізичних відчуттях, використовувати ритмічні танці, практикувати йогу тощо. Одна з цілей медитації – це заспокоїти розум і просто знаходитися в теперішньому моменті життя. Пасивне спостереження за своїми думками, відчуттями в тілі дозволяє “піймати за хвіст” будь-які негативні емоції та з’ясувати їх причини.

4. Арт-терапія – це не стільки лікування, скільки розвиток у людини властивої їй креативності, гармонізація та розвиток особистості, що допомагає при вирішенні проблем. Згідно з Фрейдом, внутрішнє «Я» людини виявляється у візуальній формі кожного разу, коли вона спонтанно щось малює чи ліпить, а образотворче мистецтво, маючи багато спільного з фантазіями та сновидіннями, виконує роль, що компенсує та знімає психічну напругу. Юнг наголошував на важливості використання персональних та універсальних символів. Центральною фігурою в арт-терапевтичному процесі є не індивід як хвора людина, а особистість, яка прагне до саморозвитку й розширення діапазону своїх можливостей. Він уважав, що пацієнт, спираючись на «трансцендентні» властивості символів і власний творчий потенціал, здатен досягти самоцілення, і що символічні образи несуть у собі способи вирішення внутрішньопсихічних конфліктів; арт-терапія є інструментом сублимації почуттів, негативних емоцій, внутрішньої агресії в образи, музику і т.д., тим самим допомагаючи направляти внутрішню силу в позитивне русло. До видів арт-терапії належать малювання, музикотерапія, драматерапія, пісочна терапія, мандалотерапія, глинотерапія [12].

З метою проведення дослідження використовувались такі *діагностичні методики*:

➤ *Опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» [14].*

Опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» вивчає установки, поведінку і методи виховання батьків так, як бачать їх діти в підлітковому віці. Основою служить опитувальник, який створив Шафер у 1965

р. Методика базується на положенні про те, що виховну дію батьків (так, як це описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох змінних чинників: «прийняття – емоційне відкидання», «психологічний контроль – психологічна автономія», «прихований контроль – відкритий контроль». Прийняття означає безумовно позитивне відношення до дитини, не дивлячись на те, які очікування мають стосовно неї батьки. Емоційне відкидання розглядається як негативне ставлення до дитини, відсутність до неї любові та поваги, просто ворожість. Поняття психологічного контролю розглядається як певний тиск і спеціальне зловживання контролем над дітьми, так і як ступінь послідовності у виховних діях. Перед початком анкетування підлітку видають бланк для заповнення окремо на кожного із батьків, щоб визначити різницю у вихованні і ставленні до дитини між мамою і татом (додаток Б).

Інтерпретація шкал

1. Оцінка матері сином

Шкала позитивного інтересу

Перш за все психологічне прийняття матері хлопчики-підлітки бачать через наявність критичного підходу до них. Підлітки часто відчують необхідність в допомозі і підтримці матері, в більшості випадків приймають її думку, схильні погоджуватися з нею. Їм необхідно чути її думку, проте вони не витримують неоднозначність поглядів, домінантність з боку матері та прагнення до контролю в усіх сферах життя, проте не очікують і надмірного конформізму. Однак звичайна конструктивна поведінка та дружній підхід, теплі емоційні стосунки цінуються, проте не є достатнім приводом для дитини, щоб стверджувати позитивний інтерес матері до нього. Вони прагнуть надопіки сильної, дорослої і самостійної людини.

Шкала директивності

Директивність матері щодо сина підлітки бачать у нав'язуванні ним відчуття вини щодо неї, її декларації та постійні нагадування про те, що «мати жертвує всім ради сина», повністю бере на себе відповідальність за все, що зробила, робить і робитиме дитина. Таким чином, мати прагне будь-яким

способом виключити неправильну поведінку сина через те, що її надто турбує думка оточуючих про її статус матері та відповідно вплив на власного сина, щоб не бути засудженою оточенням. Прості ж форми прояву чуйності, симпатії, які викликають позитивні емоційні відносини, негативно впливають на взаємостосунки, так як підліток може вважати їх нещирими і дуальність поведінки вводить його в оману.

Шкала ворожості

Ворожість матері у відносинах з сином-підлітком характеризується її агресивністю і надмірною строгістю в міжособистісних відносинах. Мати орієнтується виключно на себе, її самолюбність, притаманне надмірне самоствердження за рахунок дитини та, як правило, виключається прийняття підлітка. Він сприймається як суперник, над яким необхідно домінувати, щоб підтвердити свою значимість та потішити «Его». Часто холодність почуттів по відношенню до підлітка є певним маскуванням справжньої неприязні та виявляється в скромності, стриманості, посилах на норми етикету. Проте в той же час присутня критика з прихованою метою принизити дитину перед іншими та нерідко демонструється вияв переживань за майбутнє сина.

Шкала автономності

Розглядається як повна диктатура з боку матері, де відхилення в бік неможливе, адже її влада не передбачає самостійність та певну свободу дій дитини: кожен крок має бути під контролем. Мати не визнає дитину як особу, якій притаманні власні думки, бачення і бажання. Автономна поведінка матері у відносинах з сином розуміється ним як диктат, повне захоплення влади. До того ж форма авторитету на основі демократичного стилю спілкування, де допускаються рівноправні стосунки, повага та довіра, а також допустимі форми різкості за необхідності, не є характерними для матерів з підвищеною автономністю. Крім того, добре ставлення до сина та дружнє спілкування не мають відношення до зацікавленості матері дитиною.

Шкала непослідовності

Непослідовність у вихованні матір'ю підлітки розцінюють як коливання між виявом сили та амбіцій в одній ситуації та як покірливість, підозріла лояльність в іншій. Причому всі вони мають тенденцію до вияву крайнощів.

2. Оцінка батька сином

Шкала позитивного інтересу

Позитивний інтерес у відносинах із сином розглядається як відсутність вияву сили у вихованні. Прийняття сина батьком, на думку підлітка, проявляється в довірливих відносинах та прояву лояльності, а також завоюванні авторитету шляхом рівноправності в стосунках та прихильності до потреб та бажань дитини.

Шкала директивності

Директивність у відносинах із сином батько проявляє у формі жорстких вимог та прагненні до авторитарного стилю стосунків та безпосередній покірливості дитини власності та авторитету батька. Його влада над сином виражається головним чином в управлінні та своєчасній корекції поведінки дитини, виключаючи амбітну деспотичність. При чому батько дає чітке розуміння дитині, що задля її благополуччя жертвує певними владними повноваженнями з метою врегулювати питання мирно.

Шкала ворожості

Батьки, що підпадають під цю шкалу прагнуть отримати в суспільстві визнання статусу хорошого батька; суспільна думка для них дуже важлива, тому вони виховують своїх синів жорстко відповідно до загальноприйнятих норм, щоб виключити можливість відхилень від поняття «ідеальна дитина». Крім того, намагаючись виховати ідеального сина, покладають на них непосильні навантаження в гонитві за всебічним розвитком. Підліток постійно знаходиться в стані тривожного очікування і страху перед покаранням. Часто батьки притримуються формули: «Як ти смієш не відповідати тому, що чекають від тебе, адже я жертвую всім, щоб зробити із тебе людину». Тут же звучить постійна незадоволеність досягненнями сина, що призводить до зниження мотивації, самооцінки, рівня домагань.

Шкала автономності

Автономність батька у відносинах із сином виявляється у формальному ставленні до дитини. Взаємодія ґрунтується на позиціях сили і влади. Батько помічає сина тільки у випадках, коли сталась нетипова ситуація, що вимагає розгляду, проте розбір правих і винуватців батьком не передбачено. Він дуже зайнятий собою, щоб перейматися життєвими негараздами сина. Він не цікавиться колом інтересів дитини, друзями, навчанням, лише вдає свою причетність.

Шкала непослідовності

Непослідовність вживаних батьком виховних заходів щодо їх синів-підлітків останні бачать у непередбачуваності реакції батька на певну подію: суворе покарання чи байдужість при схожих ситуаціях може варіюватися; у вихованні такі батьки вдаються до крайнощів.

3. Оцінка матері дочкою

Шкала позитивного інтересу

Позитивне ставлення до дочки з боку матері засноване на баченні того, що матері часто ставляться до дочки як до маленької дитини, яка не може дати собі раду, так висловлюючи свою прихильність. Такі матері часто схвалюють звернення по допомогу дочок у випадках життєвих складнощів, з одного боку, і обмеження самостійності – з іншого. Часто такі матері потурають своїм дітям, навіть коли в цьому немає необхідності.

Шкала директивності

Описуючи директивність своїх матерів, дівчатка-підлітки відзначали жорсткий контроль з їх сторони, тенденцію до легкого застосування своєї влади, заснованої на амбіціях. При цьому вираження власної думки дочкою не заохочується. Такі матері більше покладаються на строгість покарання, вперто вважаючи, що вони «завжди мають рацію, а діти ще дуже малі, щоб судити про це».

Шкала ворожості

Ворожість матерів їх дочками-підлітками описується як зверхнє ставлення матері до сімейного середовища, дитини і дотриманні емоційної дистанції, відчуженості.

Шкала автономності

Автономність матерів виключає яку-небудь залежність від дитини, її стану, вимог; відсутні також будь-який вияв турботи щодо дочок. Такі матері оцінюються підлітками як поблажливі, байдужі, незацікавлені; практично нівелюється виховний процес, рідко робляться зауваження.

Шкала непослідовності

Під непослідовністю виховання з боку матері дівчата розуміють різку зміну стилю, прийомів, а також коливання між прийняттям та відторгненням дитини на емоційному рівні; строгість чергується з послужливістю.

4. Оцінка батька дочкою

Шкала позитивного інтересу

Дочки описують позитивний інтерес батька як упевненість в тому, що саме увага до підлітка, теплота і відвертість відносин між батьком і дочкою-підлітком є проявом щирого інтересу. Психологічне прийняття дочки характеризується відкидає можливість різких змін між вседозволеністю до суворих покарань: переважають теплі дружні відносини з поняттям прийнятної дозволеності.

Шкала директивності

Дівчатка-підлітки уявляють директивність батька як образ суворості, що нагадує їй про її роль в суспільстві та місце в домі, сім'ї. Директивний батько навертає дочку на шлях праведний, змушуючи коритися загальним нормам і правилам поведінки, акцентуючи увагу на моральних цінностях.

Шкала ворожості

Тут йдеться про такий неефективний тип батьківського ставлення до дочки, в якому поєднуються надмірна вимогливість, спрямована на еталон «ідеальної дочки», та безкомпромісної залежності, з одного боку, і холодного, відкидаючого ставлення — з іншого. Все це веде деструктивних

взаємовідносин між батьком і дитиною та спричиняє підвищений рівень напруженості, нервозності.

Шкала автономності

Дівчатка-підлітки описують автономність батьків, як претензію на верховенство, причому взаємодія недосяжна. Батько сприймається як формальний член родини, відділений від сімейних проблем, існуючий сам по собі; прослідковується ігнорування інтересів та байдужість до потреб.

Шкала непослідовності

Тут батько уявляється людиною абсолютно непередбачуваною. З достатньо високим ступенем вірогідності в його поведінці можуть виявлятися абсолютно суперечливі одна одній психологічні тенденції, причому амплітуда коливань — максимальна.

➤ *Опитувальник «Діагностика стану агресії», А. Басс, А. Дарка [53].*

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає «так» чи «ні». А. Басс розділив поняття «агресія» і «ворожість» та визначив останню як реакцію, що розвиває негативні відчуття і негативні оцінки людей і подій. Дослідники розділили агресивність на декілька видів ворожих реакцій:

- *Фізична агресія* (напад) – використання фізичної сили проти іншої особи.
- *Непряма агресія* – агресія, яка обхідними шляхами спрямована на іншу особу (плітки, злобні жарти), а також агресія, яка ні на кого не спрямована – вибухи люті у формі крику, тупання ногами, биття кулаками по столу (характеризуються неспрямованістю і неврегульованістю).
- *Роздратування* – готовність до прояву імпульсивності, різкості, грубості при найслабшому стимулі.
- *Негативізм* – опозиційна міра поведінки, звичайно спрямована проти авторитету або керівництва; ця поведінка може наростати від пасивного опору до активної боротьби наперевіс установленим законам та правилам.
- *Образа* – заздрість і ненависть до оточуючих, обумовлені відчуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні або уявні страждання.

– *Підозрілість* – недовір'я й обережність щодо людей, засновані на переконанні бажання людей виконувати злі умисли.

– *Вербальна агресія* – вияв негативних відчуттів як через форму словесних відповідей (сварка, крик, виск), так і через їх зміст (загрози, прокляття, лайка).

– Окремим пунктом виділяють *каяття* (почуття провини). Цей пункт виражає рівень переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, що скоює неправильні вчинки (додаток В).

➤ *Опитувальник на тему «Булінг»* дає розуміння того, яка ситуація стосовно соціальної поведінки відбувається в школах, а точніше формує бачення того, чи спостерігаються відхилення в бік асоціальних проявів (додаток Г).

2.4. Опис результатів дослідження

Досліджуючи питання соціальної поведінки, її відхилень та чинників, які на неї впливають, були отримані певні результати. Загальна вибірка дітей, що була залучена до дослідження складає 34 особи (17 восьмикласників, серед яких 9 дівчат та 8 хлопців та 17 десятикласників, серед яких 12 дівчат і 5 хлопців). Проте не всі учні пройшли всі опитувальники, тому вибірка в кожній анкеті різна. Так як агресія являється основною рушійною силою імпульсивних дій, деструктивних проявів, негативних думок, було проведено опитування стосовно агресивних проявів в учнів 8 та 10 класів. В опитуванні взяло участь 22 особи загалом. Результати анкетування представлено в рис. 2.1 та табл. 2.1.

Аналіз результатів дослідження в групі учнів підліткового віку серед 22 респондентів вивів такі показники: у 67% підлітків яскраво виражений стан каяття; в 55% – виражене роздратування; 53% – проявляють непрямую агресію та схильні до образ; у 48% осіб проявляється вербальна агресія; у 46% – спостерігається підозрілість; 44% – демонструють негативізм та 40% – фізичну агресію (див. табл. 2.1 та рис. 2.1)

Таб. 2.1

Результати стану агресії

№	Фізична Агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна Агресія	Каяття/почуття провини
1	1	4	4	3	5	4	6	8
2	1	4	5	2	6	4	3	8
3	1	4	2	1	1	3	2	5
4	1	6	7	0	4	2	2	8
5	4	3	5	3	4	5	7	7
6	7	6	8	2	3	2	11	6
7	2	3	5	1	7	7	2	9
8	10	8	9	5	3	3	9	2
9	1	4	4	3	5	4	6	8
10	8	7	7	3	3	3	9	7
11	5	4	8	4	4	7	6	7
12	0	5	8	2	6	6	7	6
13	1	3	5	2	4	4	8	5
14	7	1	6	2	5	5	7	8
15	5	5	6	2	6	7	8	8
16	5	8	9	2	8	6	9	7
17	7	5	4	2	1	5	6	4
18	3	5	2	0	1	0	2	1
19	10	8	11	4	6	7	8	6
20	5	7	6	3	4	5	8	4
21	5	3	7	3	4	5	7	6
22	3	3	6	0	3	7	6	3

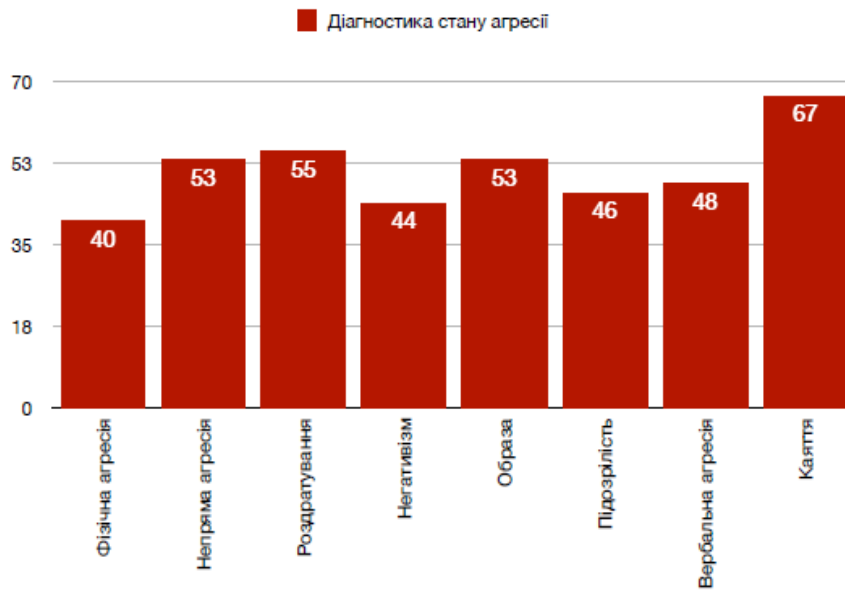

Рис. 2.1. Схема діагностики стану агресії

Найвищий показник, як не дивно, «каяття» – 67%, тобто діти, знають, що чинять в певних ситуаціях неправильно, переживають внутрішню боротьбу між тим, як є і тим, як має бути за моральними принципами. Розуміючи це, вони мають відчуття провини відносно того, що в конкретних умовах могли зробити вибір по-іншому, допомогти комусь чи змінити щось в ході свого життя. Цей стан може бути тривалим, доки не знайде вихід у формі прощення когось чи самого себе або ж у вигляді зміни поведінки. А також каяття може бути пов'язане не лише з міжусобицями однолітків чи соціальними проблемами на рівні школи, а й також в сімейних стосунках дитина може відчувати себе винною в тому, що не відповідає очікуванням батьків, намагається постійно завоювати їх прихильність чи увагу та не отримує бажаного. В цьому випадку винним часто виявляється не даний індивід, а батьки, які дотримуються певного стилю виховання, умисно чи на підсвідомому рівні змушуючи своє чадо переживати схожі почуття.

Наступним за шкалою йде «роздратування» – 55%. Дана емоція притаманна багатьом людям, незалежно від віку, та є природною реакцією на конкретні стимули, які не задовольняють індивіда. На рівні дитини ця емоція може виникати як примха на ігнорування бажань, які є необов'язковими до

виконання або ж коли при довготривалому потуранні дитині різко змінюється поведінка батьків на протилежну, або ж в разі неотримання бажаного в той же момент. Інший варіант появи роздратування – постійне прагнення бути почутою батьками та отримати підтримку, привернути увагу, а натомість отримує «холодність», байдужість і згодом виникає протест навіть на найпростіші зауваження чи прохання дорослих. Серед однолітків та друзів роздратування виникає при насміханні над дитиною чи її недосконаlostями; коли діти не можуть самостійно поділити щось між собою або ж не вистачає емоційного чи словесного запасу, щоб пояснити те, що вона хоче.

У 53% проявляється непряма агресія та образа. Таким чином непряма агресія носить прихований характер, деяку підступність; такі діти здатні робити капості іншим, пліткувати за спиною і самі навіть часто проявляють підозрілість. Вона проявляється у формі активної різкої жестикуляції ногами та руками (наприклад, тупання ногами); злих жартів і т.д., а може не мати ніякої направленості. Така поведінка може спричинитися власними образами на інших чи почуття несправедливості по відношенню до себе, заздрістю успіхам інших, несприятливим відношенням в сім'ї або ж прикладом. Щодо образи, то ця емоція також граничить з непрямою агресією, заздрістю та обвинуваченням всього світу в умовних чи реальних стражданнях.

Вербальна агресія, показник якої сягає 48% – досить поширене явище в сучасному світі, особливо серед дітей-підлітків та молоді. Проявляється в грубих висловлюваннях, лайливих словах по відношенню до інших. В такий спосіб індивід виявляє свою озлобленість на речі та явища, які не хоче приймати чи які йому не подобаються; вербальна агресія слугує своєрідним способом вилити негативні емоції, може мати чи не мати конкретної спрямованості.

46% займає підозрілість. Через власні невдачі, негативний досвід, можливо дружню зраду чи невиконані обіцянки формується почуття підозрілості та обережності до оточуючих; помірної довірливості, адже дитина

переконана, що як і на основі минулого досвіду чи спостережень їй можуть чи хочуть заподіяти шкоду.

У 44% спостерігається негативізм – форма протесту, спрямована проти авторитету чи вищої за рангом особи. Може проявлятися в противності чи активній опозиційній формі на противагу пануючим правилам і нормам. В контексті шкільного навчання це може виявлятися по відношенню до вчителя або загальних шкільних правил. Часто до негативізму вдаються діти з демонстративним типом акцентуації характеру задля привернення уваги, через виражений максималізм або ж просто учні, які мають власне бачення ситуації.

У 40% виражена фізична агресія, що означає застосування грубої фізичної сили проти інших людей з метою досягти бажаного. Принизити, самоствердитись, компенсувати почуття образи, гіркоти, відчуття непотрібності.

Узагальнюючи результати, можна припустити, що в групі досліджуваних є ризик до прояву асоціальної поведінки у результаті роздратування та у формі непрямой агресії – за цими критеріями у більшій половині та половині осіб відповідно прослідковується показник вище середнього; інші критерії знаходяться в стані норми і навіть в більшості учнів завищений показник «каяття».

Вже зрозуміло, що на формування поведінки та характеру першочерговий вплив має сім'я; психологічний потенціал, закладений на генетичному рівні, тобто особливості самої дитини, а потім вже оточення. Тож наступним кроком було проведення опитування «батьки очима підлітків». До опитування було залучено 18 опитуваних: 9 учнів 8 класу та 9 учнів 10 класу.

За результатами анкетування маємо такі показники: шкала позитивного інтересу у матерів – 78,3%, в той же час «директивність» – у 44,4%, далі «ворожість» – у 25%; автономність – у 60,6%, а «непослідовність» – у 43,9%. Натомість підлітки оцінюють батьків за такою шкалою: «позитивний інтерес» – 50,6 %; «директивність» – 39,4%; «ворожість» – 32,2%; «автономність» – 58,9%. «непослідовність» – 45%. Загалом результати обох батьків не надто

відрізняються, найбільший відрив має шкала позитивного інтересу – 7,7%, а також різниця шкали «ворожість» у батьків – 7,2 %; найнижчий відрив в критеріях «непослідовність» та «автономність» – 1,1% та 1,7%. В цілому ситуація не надто критична на перший погляд, адже високий процент позитивного інтересу в обох дорослих і найнижчий показник – шкала «ворожість», однак високу планку отримала «автономність» та «непослідовність». Вище середнього проявився «позитивний інтерес» та «автономність». Результати вказані в табл. 2.2, рис. 2.2 та рис. 2.3:

Табл. 2.2

Показники опитувальника підлітки про батьків

№ п.п	Відношення до									
	Матері					Батька				
	позит. інтерес	Директивність	Ворожість	Автономність	Непослідовність	позит. інтерес	Директивність	ворожість	Автономність	Непослідовність
1.	16	4	1	9	4	18	13	4	13	13
2.	18	18	7	12	14	20	6	3	10	3
3.	20	7	0	11	6	17	13	4	12	9
4.	19	8	1	14	2	17	5	4	7	9
5.	8	12	13	9	15	11	6	2	12	9
6.	13	5	4	15	6	7	7	16	13	17
7.	16	6	4	16	11	9	10	11	12	10
8.	15	6	9	14	12	13	10	12	11	11
9.	16	14	6	9	9	15	1	2	16	0

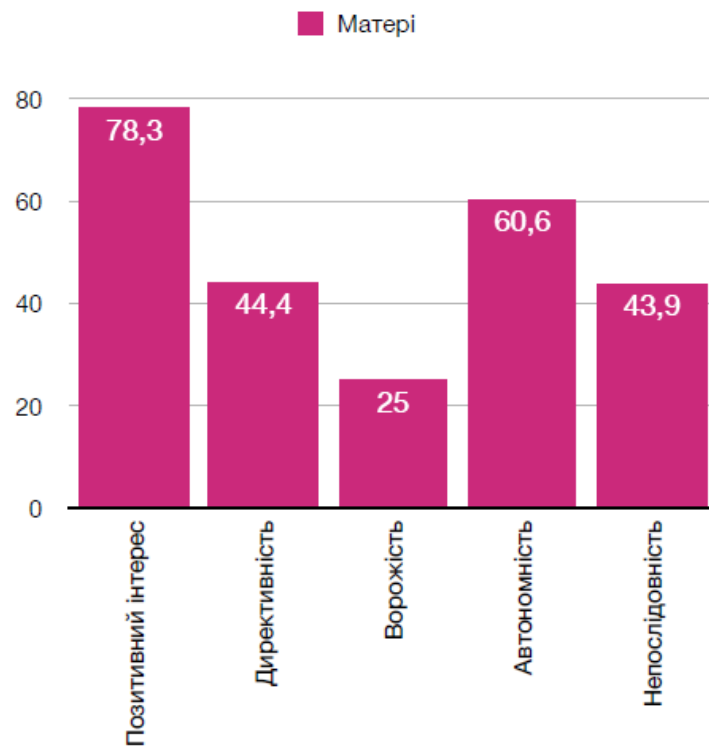

Рис. 2.2. Відсоткова схема результату матерів

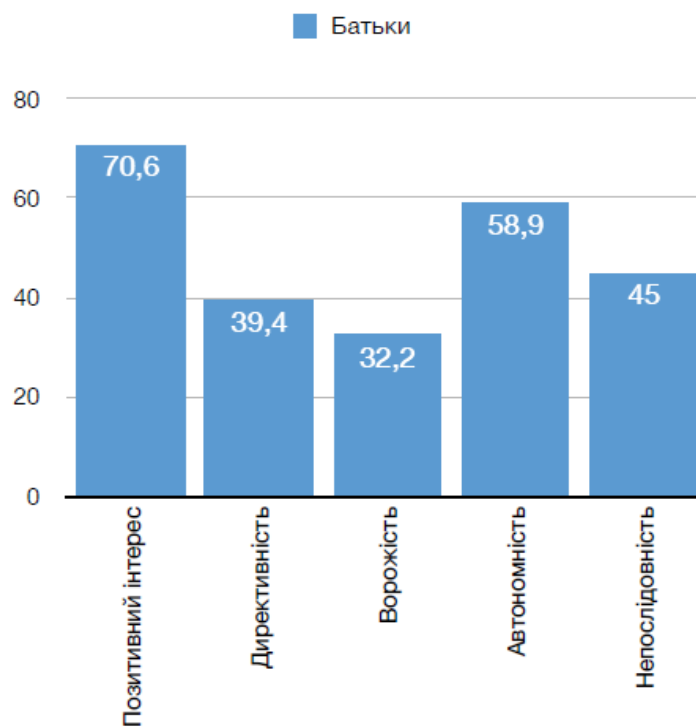

Рис. 2.3. Відсоткова схема результату батьків

Процентне співвідношення показує середнє значення позитивного інтересу у дорослих відносно всіх опитаних школярів. Що стосується порівняння у матерів і батьків хлопчиками-підлітками, то позитивний інтерес у матерів проявляється в прагненні до лідерства та авторитетності шляхом застосування сили та тиску «задля блага дитини» на відміну від батька, який завойовує прихильність дитини, не застосовуючи силу оскільки їм важливий не формальний авторитет в очах підлітка, а справжній, заснований на повазі та довірі. Тоді як в матерів одночасно при позитивному інтересі виражена надопіка, у батьків – чіткість і рішучість позицій.

За критерієм «директивність» тут у батьків вже виражений авторитет, заснований на силі та вказівках на протипагу матері, яка тут навпаки готова дійти консенсусу у вирішенні питання аби досягти своєї цілі, тобто відійти на крок назад, щоб потім зробити два вперед.

Ворожість матері до сина виявляється в самостверженні за рахунок нього та незалежності, емоційному відторгненні та гри на публіку стосовно переживань за підлітка, в той час батько навпаки проявляє байдужість, бездіяльність, нехтує інтересами підлітка, крім того батьки плывуть за течією, підлаштовуючись під оточення, не маючи власної стійкої точки зору, вбачають соціальну думку важливою.

Автономність обох дорослих передбачає авторитарний стиль взаємовідносин, що граничить з підвищеним контролем і деспотичністю; у матерів увага звертається при цьому на відсутність вимог-заборон, скоріше просто беземоційний контроль, а батьки переважно відсторонені від проблем сім'ї та дитини; також панує емоційна холодність, хоча іноді можуть робити вигляд, що слухають сина.

Непоследовність виховання вбачається сином в обох вихователів як тенденція до максимально різних моделей реагування на схожу ситуацію, тобто один раз реакція може бути спокійною, а наступного – жорстке покарання.

Дівчата оцінюють батьків таким чином: позитивний інтерес виявляється в емоційній теплоті, довірливих відносинах, лояльності, поблажливості, тоді як батьки дотримуються демократичності у відносинах без авторитаризму.

Директивність матері розцінюється дочкою як прагнення до влади і жорсткого контролю, а батька – як залежності від суспільної думки та від соціальних норм, строге виховання з насадженням правил та всезагальних упереджень.

Ворожість описується слабкохарактерністю та залежністю від оточення, конформністю. У батьків ворожа виховна позиція проглядається в емоційному відторгненні дочки та жорстокості у стосунках.

Автономність демонструється матір'ю як нехтування проблемами дочки та обмеженістю інтересу до неї, а батьком – як цілковитій домінантності і неприступності для дитини та в сім'ї.

Непоследовність батьків і матерів проявляються однаково: коливаннями від однієї реакції на ситуації до іншої. Іноді батько чи мати може мати протилежну позицію в одному й тому ж питанні.

Відповідно до таблиці бачимо, що у 8 дітей з 9 позитивний інтерес матері вище середнього та у 7 з 9 стосовно батька, тобто можна говорити про те, що більшість дітей мають хороші відносини з матерями і батьками, навіть дружне спілкування, проте часто може спостерігатись авторитарний стиль відносин та безкомпромісність у рішеннях, однак у батьків з таким самим результатом прослідковується більш партнерські відносини та емоційне прийняття дитини батьком. Показники вище середнього директивності стосовно матері спостерігаються у 3 з 9 осіб та у 2 з 9 у відношенні батька. Ворожість вище середнього рівня у 1 з 9 людей по матері і у 2 з 9 – по батьку. У 5 з 9 опитуваних автономність відносно матері має завищені показники, а відносно батька – в 6 з 9 учнів, що означає безкомпромісність та підвищений контроль, часом емоційне відсторонення. Непоследовність вище норми притаманна матерям у 4 з 9 індивідів, а батькам – у 3 з 9 людей.

Як засвідчило дослідження, в більшості учнів домінує поєднання позитивного інтересу і автономності в сімейному колі. Таке поєднання може пояснюватись в більшості прийняттям дітей, хорошим ставленням до них з ситуативною автономністю, пов'язаною з ритмом життя, коли батьки не мають часу на дітей через зайнятість та сил на їх виховання та зацікавлення інтересами, намагаються сухо контролювати їх в певних питаннях.

Тобто негативному впливу в родинному колі піддаються менше половини опитуваних, проте в деяких дітей на фоні деспотичності, над контролю, емоційного відторгнення та ворожості можуть розвиватись компенсаторні процеси, девіантні прояви, жорстокість, що сприяють появі асоціальної поведінки.

Наступним етапом було проведення анкетування серед 8 і 10 класів на тему такої форми асоціальної поведінки як «Булінг» з метою виявлення ситуації в школі серед середніх та старших класів, формування уявлення про те, як діти сприймають та розуміють це, як розуміють причини виникнення, чи були вони причетні до булінгу і які бачать шляхи виходу, якщо таке явище спостерігається. До опитування залучилось 34 особи: 17 учнів 8 класу та 17 учнів 10 класу. Серед опитуваних восьмикласників 9 дівчат і 8 хлопців; серед дітей десятого класу – 12 дівчат та 5 хлопців.

До переліку основних запитань, які розкривають проблему було віднесено такі:

- Чи були ви жертвою булінгу?
- Чи були учасником?
- Чи можливо, на вашу думку, зупинити булінг ?
- В якій формі найчастіше зустрічається це явище?

На питання про усвідомленість того, що являє собою булінг 100% опитуваних дало позитивну відповідь. З приводу того, чи стикались учні з ситуаціями знущань одних людей над іншими 82,4% та 88, 2% серед восьмих та десятих класів відповідно відповіло позитивно.

Більш детально результати розкриті наступним чином: більшість дітей восьмого класу вказала, що не були жертвою, на відміну від десятого класу, де позитивна відповідь вдвічі перевищила молодших школярів, напевно через перевагу досвідом, частина дітей в обох класах не визначилась в цьому питанні; більшість восьмого і третина десятого класу не були жертвами (див. рис. 2.4).

Рис. 2.4. Жертви булінгу

58,7% осіб восьмого класу та 23,5 % були свідком принижень, 11,8% та 47,1% – образ, 11,8% з обох класів не зустрічали такого роду явище, в десятому класі більше спостерігалось зйомка знуцань на телефон, натомість у восьмому в однаковому процентному співвідношенні фізичне насильство та кібербулінг(загрози, знуцання та приниження в інтернеті). Тобто як форма булінгу переважають образи та приниження, оборотів набирає зйомка на телефон актів агресії та в процентному залишку – інші (див. рис. 2.5)

Якщо так, то в якій формі?

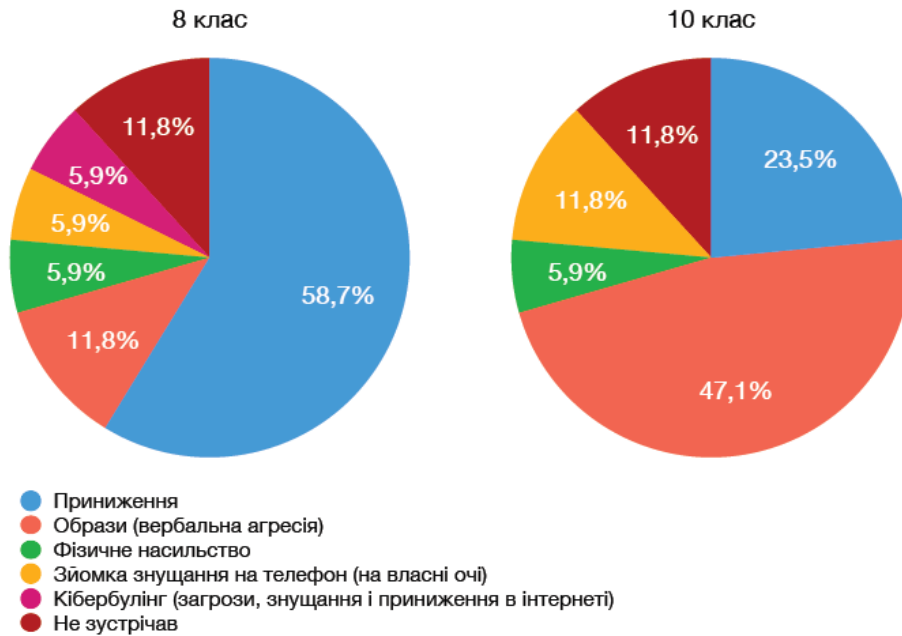

Рис. 2.5. Форми булінгу

Половина дітей в кожному класі була учасником знуцань як спостерігач (47,1% – у восьмому класі та 58,8% – в старшому). Майже половина в молодшому і 35,3% у старшому класі не брали участі в цьому та 11,8% за два класи були агресорами (див. рис. 2.6).

Чи були ви самі учасником цькування, знуцання?

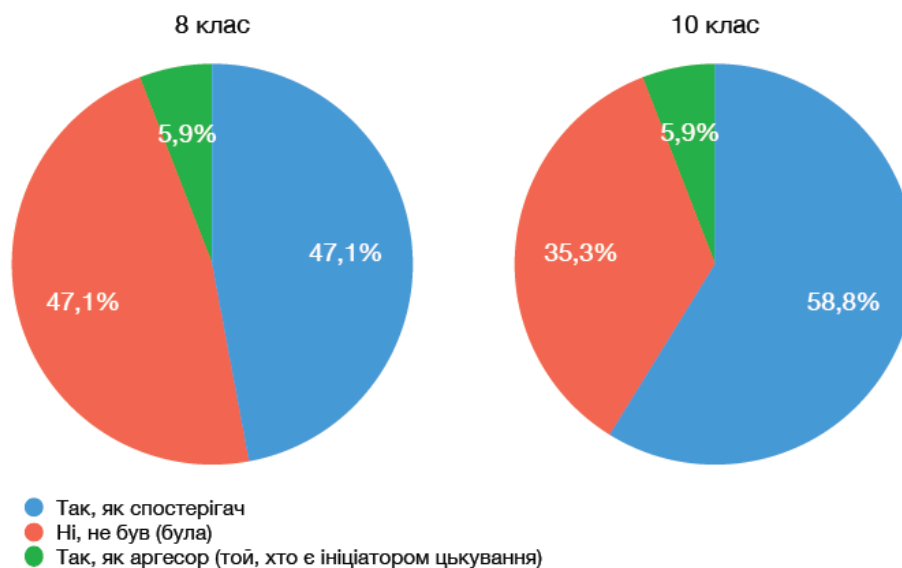

Рис. 2.6. Учасники булінгу

На запитання про місце, де найчастіше зустрічаються вияви знущань, більшість (70,6% восьмикласників і 64,7% десятикласників) учнів обох класів відповіли «школа», наступне за більшістю процентне співвідношення – соцмережі/інтернет, частина (5,9% і 5,9 %) зустрічає цькування на вулиці, інші не визначилися з відповіддю.

З точки зору дітей, найчастіше піддаються булінгу ті, хто відрізняються від інших зовні чи фізично; такий результат вказали 47,1% школярів з обох класів. У восьмому класі 17,6% вважає, що підпадають під знущання також ті, хто має власну думку і 29,4% – той, хто слабший і не в змозі відповісти; серед десятого класу визначили тих, хто слабший 47,1% і одна людина вважає що ті, хто мають свою думку. Тобто в середній школі найчастіше не приймають тих, хто чимось виділяється чи відрізняється, сюди можна включити і дітей з вадами розвитку та дітей з інвалідністю, можливо таке ставлення відбувається через недостатні моральні орієнтири та відсутність поняття толерантності. Все це має пояснюватись вдома та окремими уроками на рівні школи. Другий варіант – діти не сприймають надто негативний чи навпаки позитивний образ індивіда, не схвалюють дуже неохайних чи нестандартних або ж навпаки зарозумілих, або заздять успіхам інших. Щодо старших класів, то між собою поділили місце ті, хто відрізняються та ті, хто слабші. Тож старшокласники прагнуть або виділитись перед об'єктом обожнювання, вдаючись до знущань над слабшими чи самоствердити себе за рахунок іншого, компенсувати життєві негаразди чи несправедливість; активізується своєрідна проекція як психологічний захист від негативних емоцій на менш захищених при неможливості дати відпір сильнішому (рис. 2.7).

Хто, на ваш погляд, найчастіше піддається цькуванню (булінгу)?

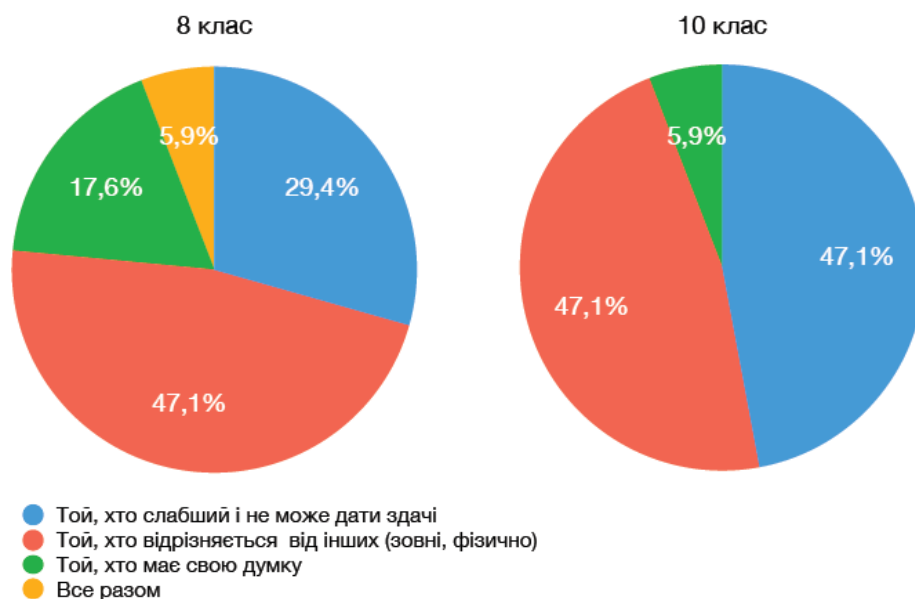

Рис. 2.7. Потенційні жертви

Детальніший приклад потенційних жертв представлений в рис. 2.8

Які діти, на вашу думку, найчастіше піддаються цькуванню?

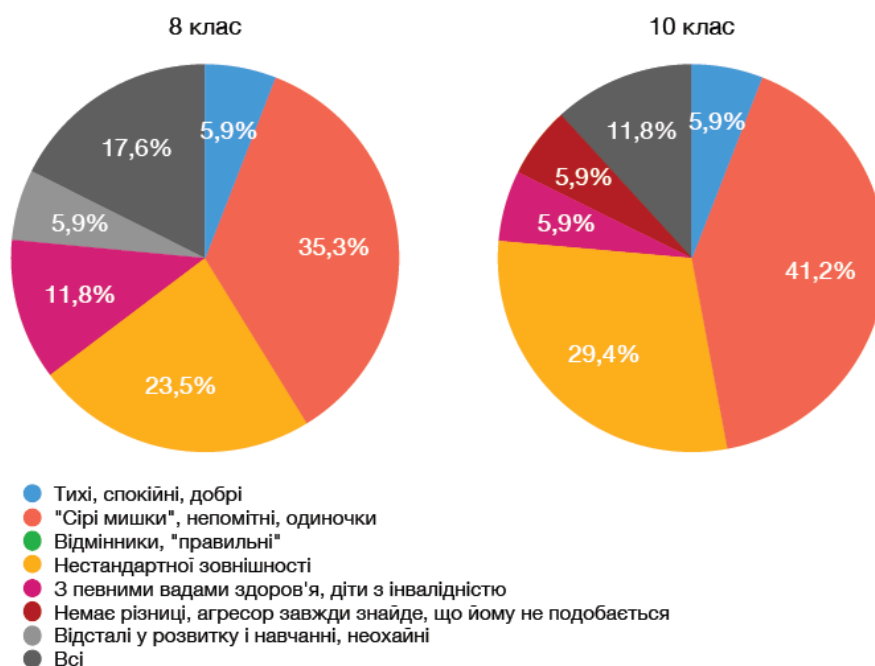

Рис. 2.8. Можливі жертви цькування

На запитання про те, чи є можливість, на їх думку, уникнути на території школи восьмий клас (41,2% відповіли, що за умови, якщо жертва змінить свою поведінку; 35,3% вирішило, що якщо вчасно помітять дорослі; 11,8% вважає,

що це неминуче явище і по 5,9% – за умови, що дитина розкаже дорослим сама і якщо розібратись в ситуації, тому що можливо з агресором так само поведуться вдома. За показниками десятого класу 52,9% гадають, що це неминуче; 11,8% – за умови покарання агресора; 29,4% – якщо вчасно помітять старші і 5,9% пропонує шукати компроміс. Тобто середня школа ще намагається боротися зі спалахами ворожості різними шляхами, переважно контактуючи з дорослими чи керівниками школи, батьками, а старша школа за роки спостережень цькування мириться з цим і вважає уникнення неможливим, а припинення сумнівним (рис. 2.9).

Рис. 2.9. Уникнення булінгу

Близько половини учнів обох груп намагались припинити акти знущань над собою чи іншими жертвами (41,2% – середня школа; 58,8% – старша), решта не намагалась і лише одна людина не вважала це доцільним. Тобто все ж таки більшості учнів притаманне співчуття і розуміння негативного прояву, якого зазнає жертва.

Більшість опитуваних (76,4% та 94,1%) середньої та старшої школи відповідно відповіли, що вважають таку поведінку неправильною та не підтримують таке ставлення; 17,7 % з обох груп опитуваних було байдуже і 11,8% не бачить в цьому нічого поганого.

82,3% і 94,1% погодились що булінг несе негативний вплив на подальше життя та психоемоційний стан дитини; 5,9% в кожному класі впевнені, що це ніяк не впливає і 11,8% вважають це позитивним. Пояснення, яке можна включити в розуміння позитивного впливу таке, що цькування відбувається за певними критеріями, як правило, гірший-кращий, не схожий на інших і т.д., тому для тих, хто відрізняється в негативному плані (неохайний, занедбаний, дикий) булінг стає своєрідним стимулом вдосконалюватись, доводити оточуючим їх неправоту, підіймати себе на рівень з кращими), проте звичайно все залежить від психологічних особливостей дитини, тому може давати як позитивний ефект, так і навпаки затуркати зовсім (рис. 2.10).

Як ви вважаєте, чи впливає цькування на подальше життя дитини та її психоемоційний (психологічний і емоційний) стан?

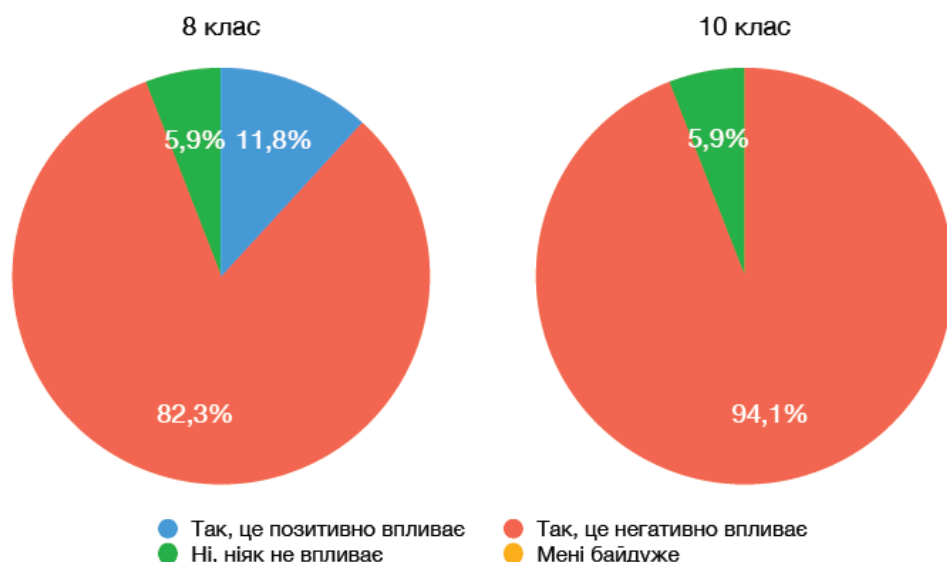

Рис. 2.10. Вплив на психоемоційний стан

Більшість дітей (70,6% та 82,3%) обох груп впевнені, що емоції, котрі найкраще описують душевний стан дитини під час знущань це страх, емоційна збудливість, безвихідь; 17,6% дітей восьмого класу і 11,8 % старшокласників думають, що сум, гнів, жалість до себе, емоційна збудливість переважають в такі моменти; 11,8% з обох класів визначили інші емоції та 5,9% висловились, що все залежить від ситуації та характеру людини(діаграма 11). Хоча емоції на вибір в дечому схожі, переважно просто різні варіації, однак діти змогли визначитись в найяскравіших. Можна зробити припущення, що вони переживали їх на власному досвіді і тому так легко в більшості змогли обрати (див. рис. 2.11)

Як ви вважаєте, які емоції та стани найкраще описують переживання жертви булінгу?

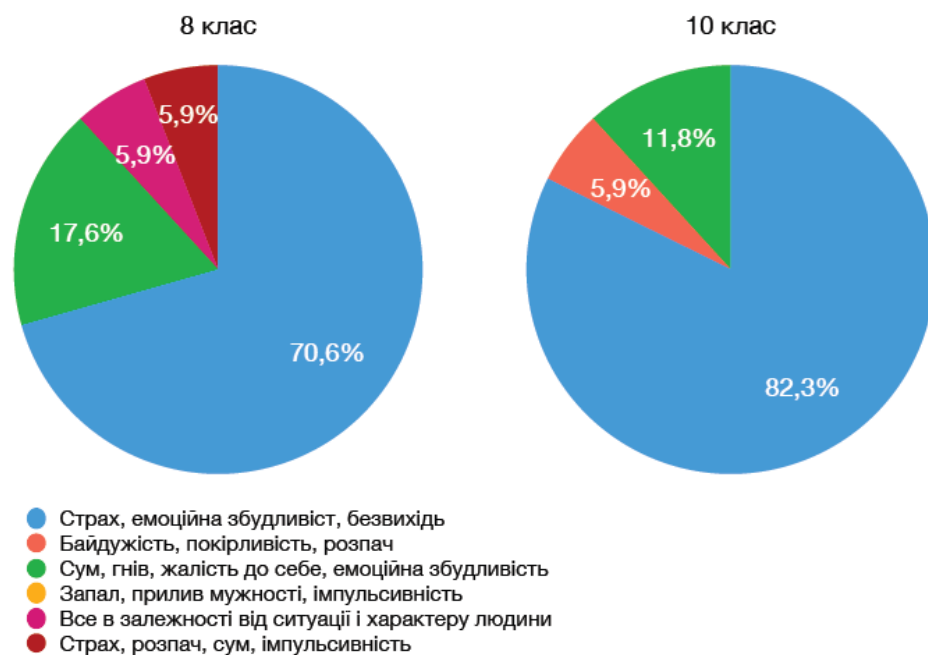

Рис. 2.11. Емоції жертви

На питання, чи хотіли б опитувані заради цікавості на хвилину пережити емоції, які відчуває булінгований, більшість дало відповідь «ні»(64,7% та 82,3%); 17,7% з обох класів зацікавились та 23,5 % середнього класу та 5,9% старшого погодилось лише в парі з другом і 5,9 % з десятого класу не бачить в цьому нічого страшного. Цікавий факт, що деякі погодились пережити ці

відчуття в парі з другом, таким чином можна зробити припущення про те, що людині важливо відчувати чиюсь підтримку в скрутні часи або ж підписуючись на авантюру або ж бажання бути не єдиним в несприятливій ситуації і не бути центром висміювання; можна також подумати, що серед цих респондентів більшість дівчат, проте це лише гіпотеза, адже саме дівчата схильні до емоційності та завжди шукають моральної підтримки подруг. Крім того, діти, як зацікавились в цьому можливо ніколи не були в таких ситуаціях і дійсно не бачать це страшним, проте є інший варіант таких відповідей, підсвідоме прагнення замінити чи поповнити запас емоцій, яких не вистачає індивіду. Якщо дитина не отримує достатню кількість позитивного навантаження, то прагне заповнити їх негативними емоціями, адже наскільки відомо, негативні емоції мають таку ж силу дії як і позитивні тільки з протилежним полюсом (див. рис. 2.12)

Чи хотіли б ви на хвилину заради цікавості пережити емоції, які відчуває жертва?

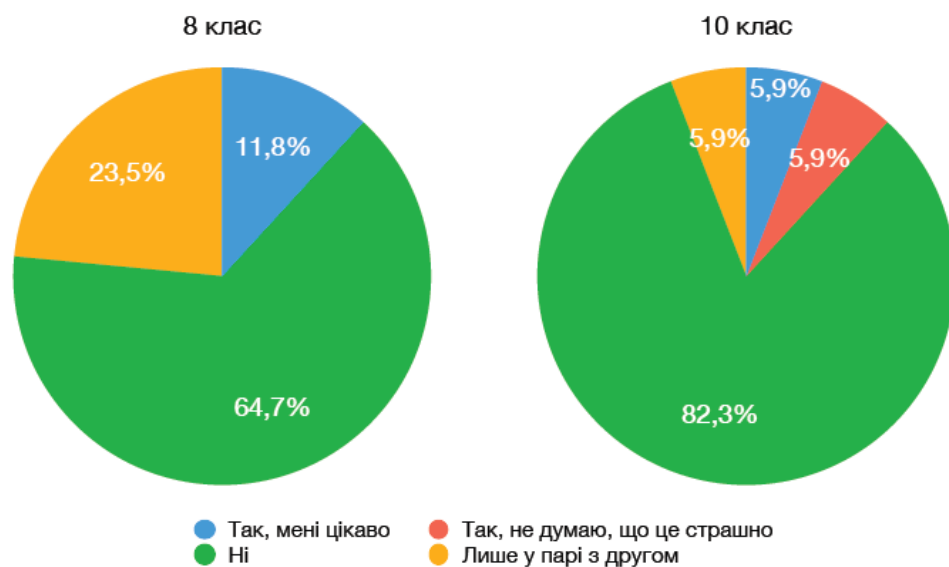

Рис. 2.12. Зацікавленість в негативних емоціях

41,2% серед восьмого класу і 23,5% серед десятого вважає, що кривдник вдається до булінгу через заздрощі певним успіхам, досягненням чи якостям іншого, але відкрито не визнає цього. 23,5% і 17,6% у середній та старшій

школі відповідно вважають причиною неусвідомлену злість на себе та інших причиною якої є почуття нещасливості; 23,5% та 53% вважають, що кривдник почуввається сильнішим, кращим і прагне показати свою могутність та вплив; 11,8% впевнені, що булер невпевнений в собі і хоче здаватись впевненішим чи сильнішим або сам боїться знущань над собою, тому обирає стратегію «кращий захист – це напад» і 5,9% думають, що має місце все одразу (рис. 2.13).

Як ви думаєте, чому саме кривдник вдається до булінгу? Чому відбувається цькування та знущання над іншими?

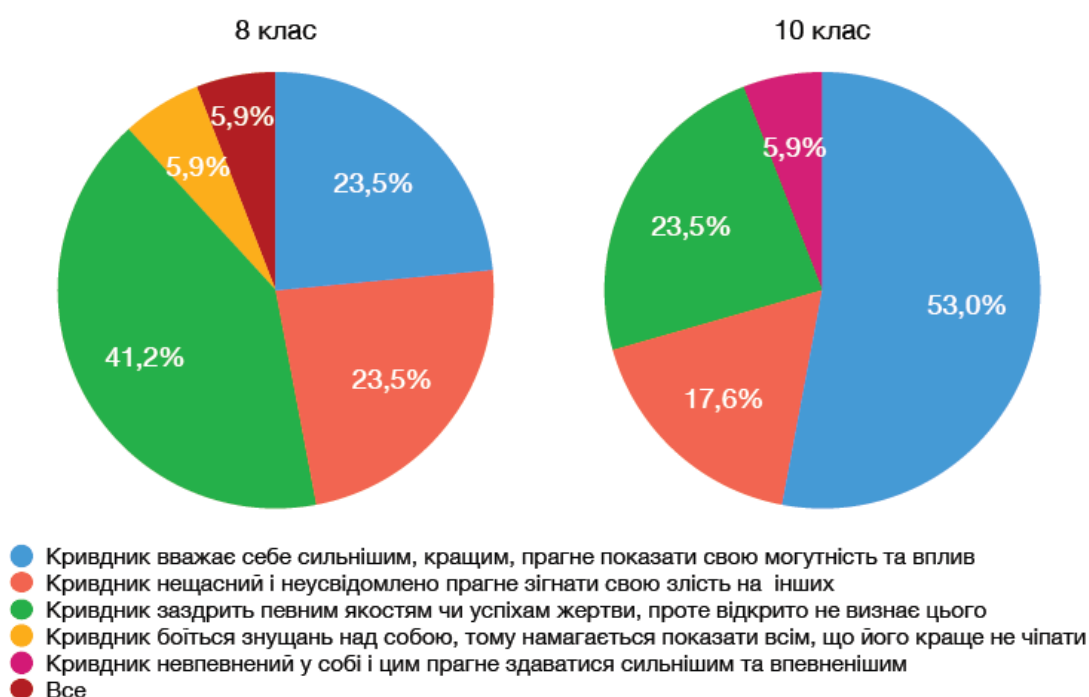

Рис. 2.13. Причини булінгу

2.5. Методичні рекомендації з успішності формування соціальної поведінки дитини

– *Емоційний потенціал сім'ї має великі можливості виховного впливу на дитину.* В поєднанні з ідейними настановами батьків емоційні фактори виступають основною передумовою розвитку моральної гідності дитини. На основі позитивного оцінного ставлення батьків формується емоційно-ціннісне ставлення дитини до себе – ставлення до свого "Я", потреба у повазі

оточуючих. Розкриття того, як формуються духовні потреби дитини, зокрема у повазі близьких дорослих, є необхідним для оптимізації всього процесу сімейного виховання. Знання батьками вікових особливостей становлення такої потреби, основних чинників, які зумовлюють її оптимальний розвиток, – усе це забезпечує високу результативність виховних впливів, а саме: у дітей формується позитивне емоційне ставлення до дорослого, прагнення бути відповідним до його моральних вимог, тобто виникає те бажання бути хорошим, яке є ефективним управлінням поведінкою дітей. Не тільки під впливом дорослих, а й у їх відсутність діти, в яких сформована потреба у повазі (особистісному ставленні до себе), прагнуть виправдати моральні очікування старших. Тому прагнення "бути хорошим" закладається в сім'ї.

– *Психологічний клімат сім'ї – це один із могутніх факторів емоційного впливу на дитину.* Від атмосфери в сім'ї, морального обличчя батьків великою мірою залежать спрямованість активності дитини, її позитивне або негативне самопочуття, характер особистісних очікувань підростаючої особистості щодо оточуючих людей. Під впливом "теплого" сімейного клімату, що базується на особистісній формі спілкування дітей і дорослих, у дітей формується висока сприйнятливність до виховних впливів останніх. Діти, які виховуються в сім'ях із таким кліматом, добре контактують з однолітками, виявляють доброзичливе ставлення до них, правильно реагують на вимоги вихователів у дитячому садку. І навпаки, у поведінці дітей, які виховуються в так званих "неблагополучних" сім'ях, переважають негативні емоції, упереджене, здебільшого недоброзичливе ставлення до оточуючих. Такі діти схильні до афектів, що нерідко призводить до конфліктів з оточуючими. Емоційні фактори важливі не лише тим, що вони посилюють чи послаблюють виховні впливи. У певному емоційному ставленні дорослого до предметів чи явищ закладено для дитини смисл існування цих предметів і явищ, їх ціннісне значення. Те, що дорослі хвалять, оберігають, заради чого витрачають сили, чим захоплюються, через що страждають і т. ін., поступово стає предметом переживань самої дитини. Звідси

впливає висновок: від того, що переживатиме дитина в перші роки її життя, якою буде спрямованість її почуттів, залежатиме й соціальна "вартість" її "Я".

– *Емоційно дітьми переживаються не тільки розмови дорослих, але і їх поведінка.* Те, що це є дуже важливим фактором впливу на дитину, підтверджується характером дитячих ігор, у яких вони відтворюють те, що їх найбільше вражає. Також сила виховного впливу сім'ї полягає в тому, що батьки можуть формувати духовні потреби дитини, починаючи з перших років її життя. Формування потреб здійснюється знову-таки через вплив на емоційну сферу дитини. Так, позитивне емоційне ставлення батьків до дитини, схвалення та заохочення її власної активності, в процесі якої максимально виявляються певні нахили та здібності, неухильно веде до підвищення рівня емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе.

– *Переживаючи потребу в позитивному ставленні дорослого, дитина відчуває себе залежною від нього.* І якщо дорослий ставить більш високі моральні вимоги до дитини, то в неї виникає прагнення подолати суперечність між самооцінкою і оцінкою її близьким дорослим. Ця суперечність відбиває, з одного боку, "сьогоднішній" і "вчорашній" рівні оцінного ставлення до дитини дорослого, а з другого – є показником зростання її самоповаги. Унаслідок підвищення моральних вимог дорослого до дитини, яка відчуває потребу в його позитивному ставленні, змінюється й сам характер взаємодії між ними: вона стає ефективно насиченою, напруженою, забарвленою негативними переживаннями.

– *На особистість дитини особливо впливає стиль стосунків з батьками.* Дитина відчуває, як до неї ставляться і відповідно до цього реагує і переживає. Надто високі очікування до дитини пагубно впливають на вольову сферу, так само як і занижкі. «Виховуйте себе, а не дитину, вона все одно дивитиметься на вас.» Не навантажуйте її роздумами про те, чому вона має робити, як ви хочете чи бачите і разом з тим завойовувати вашу любов [61].

Висновки до другого розділу

Шляхом аналізу різних літературних та інтернет-джерел було виокремлено чинники формування соціальної поведінки дитини. Серед них першим і основним є сім'я. Вона має бути запорукою соціалізації особистості та ефективного виховання дитини. Проте в ході розгляду інформації було виявлено проблеми, які можуть стати вагомою перешкодою у формуванні повноцінної майбутньої особистості. Перш за все, це процес неправильного виховання в родинному колі через незнання батьків, навмисне чи неусвідомлене вдавання до деструктивних форм взаємодії.

Вікова психологія надає розуміння сенситивних періодів розвитку дитини, тобто найбільш сприятливих періодів для засвоєння певної інформації. При перенавантаженні дитини або ж нехтуванні її схильностями, потребами, зацікавленістю, пригніченні ентузіазму в дані моменти, можна сильно нашкодити розвитку малюку як в пізнавальній сфері, так і в психологічному плані. Серед найпоширеніших помилок батьків є бачення і впевненість в своїй безперечній правоті і в результаті некоректному виборі стилю виховання, а також недостатнє живе дружнє спілкування в сім'ї; викривлені; відсутність моральних переконань; несприятливий емоційний клімат; відсутність умов до навчання та засвоєння, а також інтересу до життя та переживань дитини жорстке відношення.

Зокрема виокремлено декілька типів психологічних проблем, які впливають на різні сфери життєдіяльності: розлади поведінки, тривожні стани, навчальні проблеми, депресивні прояви та проблеми взаємодії з сім'єю. Як показує практика все йде від проблем на сімейному підґрунті, які потім закріплюються по життю і формують деформовану особистість, якщо вчасно не звернути на це увагу. А також існує чимало сучасних методів корекції поведінкових розладів та психологічної корекції: тренінг, арт-терапія, медитація, рольова гра і т.д. Щодо методичних рекомендацій, то найкращим шляхом у вихованні щасливої особистості буде дотримання таких істин:

емоційний потенціал сім'ї має великі можливості виховного впливу на дитину, використовуйте його правильно, вкладаючи лише позитивні емоції; психологічний клімат сім'ї – це один із могутніх факторів емоційного впливу на дитину: яка атмосфера пануватиме в родині, така модель взаємодії, спрямованості і рівень комфорту буде закладений в дитину; емоційно дітьми переживаються не лише розмови, а й поведінка дорослих: чим обдуманіше будуть дії та слова дорослих, тим спокійніше і морально стійкіша буде дитина; переживаючи потребу в позитивному ставленні дорослого, дитина відчуває себе залежною від нього: виховання повинне відбуватись через вклад в дитину моральних цінностей на основі прикладу; на особистість дитини особливо впливає стиль стосунків з батьками: батьки не мають змушувати малюка своїми діями виборювати любов чи прийняття, любов повинна бути безумовна і обопільна.

ВИСНОВКИ

1. Було розглянуто різні психологічні та соціологічні джерела, в результаті чого з'ясовано, що поведінка – поєднання реакцій на конкретні стимули навколишньої дійсності. Вона формується як сукупність дій та вчинків, які творяться під впливом імпульсів, що надходять до кори головного мозку. Поведінка – складна структура, для відтворення та регуляції якої задіюється багато факторів як внутрішніх, так і зовнішніх. Вона свого роду є об'єднанням як психологічних, так і соціальних факторів, як внутрішніх особливостей, так і зовнішніх стимулів. Головними чинниками поведінки виокремлено рефлекси та інстинкти. Тобто поведінка – сукупність проявів таких утворень, як психічні стани в поєднанні з психічними властивостями людини, що визначають її загальну та ситуативну діяльність, сприяють відтворенню та реагуванню на дійсність. Людській поведінці притаманне активне включення в реальність та її перебудова. Першоджерелом нашої поведінки є потреби. Поведінка, як правило, представлена індивідуальними особливостями характеру, темпераменту, типу особистості, рівнем домагань та моральними цінностями особи, проте часом носить спонтанний характер.

Вивчено, що особливостями соціальної поведінки є її обумовленість на соціальному рівні та підпорядкованість певним моральним принципам конкретної нації, культури. Існує багато точок зору з приводу поняття соціальних норм та їх характерних ознак, проте вони покликані узгоджувати співіснування між людьми певної групи, ефективність якого залежить від дотримання тих правил поведінки, які існують в конкретному суспільстві. Ці правила встановлюються на фоні історичного досвіду та тих пріоритетів, які існують в країні та представляють собою певні очікування щодо кожного, а їх виконання є імперативом, щоб спільність приймала особу як повноправного свого члена. Деякі з наведених традицій, обрядів, суспільних устроїв здаються в більшості дикістю, особливо для нашого суспільства в сучасному модернізованому світі, проте це історія та реальність, що переплетені в часі та

просторі; всі вони утворюють соціальні норми для конкретних людей, народностей та мають свій сенс, доступний їм та неосяжний для інших.

Встановлено, що точної детермінанти поняття «соціальна поведінка» немає, адже вона існувала задовго до появи теоретичних джерел та охоплювала всі сфери життя. Соціальну поведінку розглядається в різних аспектах: як співіснування людей між собою та з навколишнім середовищем з метою задоволення потреб; як інструмент перебудови навколишньої дійсності під комфортне існування; як постійне динамічне явище взаємодії без кінцевої точки розвитку. Соціальна поведінка має свої особливості та ознаки, вона передбачає міжособистісну взаємодію; складається з комплексу дій, що є повторюваними; проявляється у всіх сферах життя; тенденція до розвитку безперервна; знаходиться під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників; ставить за мету задоволення потреб; піддається контролю та корегуванню, а також розповсюджується на всезагальну свідомість; підпорядковується соціальним догмам; може мати ситуативний характер; закріплюється через процес соціалізації.

Виявлено, що соціальна поведінка має межу відхилення, відносно якої встановлюється її допустимість, проте часом вона може відхилитись від норми. Тоді таку трансформацію поведінки називають асоціальним проявом, деструктивними або девіантною поведінкою. Якщо людська поведінка коливається в бік негативної, це говорить про недостатню стійкість психічних властивостей та станів, переважання стадного інстинкту і т.д. Агресія вважається основним рушієм до асоціальної поведінки, так як вона є породженням гніву – одного з основних сильних негативних емоцій індивіда. На тему дослідження соціальної поведінки було проведено безліч досліджень. Один з них відомий як експеримент зі струмом, проведений Стенлі Мілгремом, котрий довів схильність людей до асоціальних проявів.

2. Було з'ясовано шляхом аналізу різних літературних та інтернет-джерел чинники формування соціальної поведінки дитини. Серед них першим і основним є сім'я. Вона має бути запорукою соціалізації особистості та

ефективного виховання дитини. Проте в ході розгляду інформації було виявлено проблеми, які можуть стати вагомою перешкодою у формуванні повноцінної майбутньої особистості. Перш за все, це процес неправильного виховання в родинному колі через незнання батьків, навмисне чи неусвідомлене вдавання до деструктивних форм взаємодії. Гармонійні відносини ж на противагу сприяють кращому засвоєнню соціальних та практичних навичок, покращують вияв емпатії, розуміння власних почуттів та поваги до почуттів інших, засвоєнню моральних цінностей, якщо останні наявні в розумінні батьків.

3. Проаналізовано та виявлено, що вікова психологія надає розуміння чутливих періодів розвитку дитини як найбільш сприятливих періодів для засвоєння певної інформації. При перенавантаженні дитини або ж нехтуванні її схильностями, потребами, зацікавленістю, пригніченні ентузіазму в дані моменти, можна сильно нашкодити розвитку малюка як в пізнавальній сфері, так і в психологічному плані. Серед найпоширеніших помилок батьків є бачення і впевненість в своїй безперечній правоті і в результаті некоректному виборі стилю виховання, а також недостатнє живе дружнє спілкування в сім'ї; викривлені; відсутність моральних переконань; несприятливий емоційний клімат; відсутність умов до навчання та засвоєння, а також інтересу до життя та переживань дитини жорстке відношення. Зокрема виокремлено декілька типів психологічних проблем, які впливають на різні сфери життєдіяльності: розлади поведінки, тривожні стани, навчальні проблеми, депресивні прояви та проблеми взаємодії з сім'єю. Як показує практика все йде від проблем на сімейному підґрунті, які потім закріплюються по життю і формують деформовану особистість, якщо вчасно не звернути на це увагу. А також існує чимало сучасних методів корекції поведінкових розладів та психологічної корекції: тренінг, арт-терапія, медитація, рольова гра і т.д. Щодо практичних рекомендацій, то найкращим шляхом у вихованні щасливої особистості буде дотримання таких істин: емоційний потенціал сім'ї має великі можливості виховного впливу на дитину, використовуйте його правильно, вкладаючи лише

позитивні емоції; психологічний клімат сім'ї – це один із могутніх факторів емоційного впливу на дитину: яка атмосфера пануватиме в родині, така модель взаємодії, спрямованості і рівень комфорту буде закладений в дитину; емоційно дітьми переживаються не лише розмови, а й поведінка дорослих: чим обдуманіше будуть дії та слова дорослих, тим спокійніше і морально стійкіша буде дитина; переживаючи потребу в позитивному ставленні дорослого, дитина відчуває себе залежною від нього: виховання повинне відбуватись через вклад в дитину моральних цінностей на основі прикладу; на особистість дитини особливо впливає стиль стосунків з батьками: батьки не мають змушувати малюка своїми діями виборювати любов чи прийняття, любов повинна бути безумовна і обопільна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамов. – Москва: Академ, 2001. – 704 с.
2. Андреев Ю. В. Архаическая Спарта: культура и политика / Ю.В. Андреев // Вестник древней истории. / Ю. В. Андреев., 1987.– № 4 – С. 70–86.
3. Асеев Ю. С. Історія української культури: у п'яти томах / Ю. С. Асеев, В. Д. Баранов, І. А. Баранов. – Київ: Наукова думка, 2001. – Т. 1 : Історія культури давнього населення України.
4. Астапов В. М. Коррекционная педагогика с основами нейро – и патопсихологии / В. М. Астапов. – Москва: ПЕР СЭ, 2006. – 176 с.
5. Багацький В. В. Культурологія: історія і теорія світової культури ХХ століття: Навч. посібник. / В. В. Багацький, Л. І. Кормич. – Київ: Кондор, 2004. – 304 с.
6. Балта П. Релігії світу / П. Балта, Ж. Боттеро, К. Шадефо та ін. – Київ: Махаон-Україна, 2007. – 260 с.
7. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – Москва, 1993.
8. Беляев Г. С. Психогигиеническая саморегуляция / Г. С. Беляев. – Ленинград: Медицина, 2004. – 96 с.
9. Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості // Педагогіка і психологія. / І. Д. Бех., 2013.
10. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – Санкт-Петербург: Питер, 1998. – 336 с.
11. Богуш А. М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років : монографія / А. М. Богуш. – Київ: Слово, 2004. – 374 с.
12. Бурно М. Е. Терапия творческим самовыражением / М. Е. Бурно. – Москва: Медицина, 1989. – 304 с.
13. Васильев В. Ю. Піонерська організація // Енциклопедія історії України : у 10 т. / В. Ю .Васильев, О. Н .Кубальський. ; [редкол.: В. А. Смолій

(голова) та ін.] – Київ: Інститут історії України НАН України : Наук. думка, 2011. – Т. 8 : Па – Прик. – С. 260. – 520 с.

14. Вассерман Л. И. Психологическая методика «Подростки о родителях» и ее практическое применение : метод. пособие / Л. И. Вассерман, И. А. Горьковая, Е. Е. Ромицына. – Санкт-Петербург: 2001. – 68 с.

15. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением: Учебно-метод. пособие / [Под ред. Л.И.Рожкова.] – Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 240 с.

16. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. / Л. Гайдай. – Луцьк: Вежа, 2000.

17. Горякина В. А. Психология общения. Учеб. пособие. / В. А. Горякина. – Москва: Академия, 2002. – 416 с.

18. Данилова Н. Н. Физиология высшей нервной деятельности. / Н. Н. Данилова, А. Л. Крылова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 367 с.

19. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; [пер. с фр. А. Б. Гофмана.] – Москва: Канон, 1995. – С. 206

20. Енциклопедія вищої нервової системи людини. – Москва: 1999.

21. Эксперимент «Вселенная-25»: как рай стал адом [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://bigpicture.ru/?p=695434>.

22. Забродин, В. Ю. Социология и психология управления : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / В. Ю. Забродин. – Москва: Издательство Юрайт, 2019. – 147 с.

23. Загальна психологія: навч. посіб / О. П.Сергеєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – Київ: Центр учбової літератури, 2012. – 296 с.

24. Зейгарник Б. В. Теория личности Курта Левина / Б. В. Зейгарник. – Москва: МГУ, 1981. – 117 с.

25. Кондаков И. Психология. Иллюстрированный словарь. / И. Кондаков. – Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.

26. Корман О. Програма курсу "Школи батьківства" / О. Корман. – Київ, 2007. – 245 с.
27. Корнієнко А. Не сотвори собі кумира. Про найпоширеніші помилки у вихованні дітей та способи їх виправлення // Ваше здоров'я. Медична газета України. / А. Корнієнко., 2004. – 829 с. – С. 4–5.
28. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. / М. С. Корольчук. – Київ: Ельга, Ніка-центр, 2003. – 400 с.
29. Краткая философская энциклопедия – Москва: Прогресс: Энциклопедия, 1994. – 576 с.
30. Крейхи Б. Социальная психология агрессии / Б. Крейхи. – Санкт-Петербург: Питер, 2003. – С. 17.
31. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. – Москва: Наука, 1986. – С. 7.
32. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – Москва: Логос, 2001. – 176 с.
33. Курчаба Т. Соціологія : навч.-метод. посіб. / Тетяна Курчаба. – Львів: ПП Сорока Т. Б., 2015. – 183 с.
34. Куценко О. Деятельностная перспектива в понимании общества: попытка деятельностно-структурного синтеза // Социология: теория, методы, маркетинг. / О. Куценко., – 2001. – № 1. – С. 27–41.
35. Максимович М. Дні та місяці українського селянина / М. Максимович. – Київ: Обереги, 2002. – 189 с.
36. Мальцев Г. В. Происхождение и ранние формы права и государства / Г. В. Мальцев ; [за ред. В. С. Нерсисянца.] – Москва: НОРМА_ИНФРА, 1999. – С. 36-37.
37. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2003. – 666 с.
38. Мілгрем С. Покора авторитету. Погляд експериментатора / С. Мілгрем ; [Пер. з англ. Антоніни Ящук.], 2019. – 288 с.

39. Мкртич О. Социальное поведение, социальные общности, социальная реальность / О. Мкртич., 2003.
40. Мухина В. С. Возрастная психология / В. С. Мухина. – Москва, 2006. – 608 с.
41. Навчання і виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: актуальні питання теорії і методики / [за заг. ред. О. О. Максимової, М. А. Федорової.] – Житомир: ФОП Левковець, 2016. – 216 с.
42. Новейший психологический словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 639 с.
43. Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка: навч. посіб. / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко. – Черкаси: Чабаненко Ю., 2007. – 284 с.
44. Осницкий А. К. Психологический анализ агрессивных проявлений учащихся // Вопросы психологии. / А. К. Осницкий., – № 3. – 1994. – С. 61–68.
45. Павелків Р. В. Дитяча психологія: Навч. посіб. / Р. В. Павелків, О. П. Цигипало. – Київ, 2008. – 456 с.
46. Пархоменко М. Н. Система джерел права у романо-германській правовій сім'ї / М. Н. Пархоменко. – Київ: Парламентське вид-во, 2008. – С.21.
47. Подласый И. П. Курс лекций по коррекционной педагогике: учеб. пособие для студ. сред. спец. учеб. заведений / И. П. Подласый. – Москва: Гуманит. изд. центр Владос, 2003. – 352 с.
48. Практическая психология образования: учеб. пособ. / [под ред. И.В.Дубровиной.] – Санкт-Петербург: Харьков: Питер, 2007. – 592 с.
49. Притчи для детей [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://school.ozin-ozit-anu.kz/learn/show/id/81>.
50. Религии мира. Энциклопедия. – Москва: Аванта +, 1996. – Т. 6.
51. Робер М. Психология индивида и группы / М. Робер, Ф. Тильман. – Москва: ПОГРЕСС, 1986. – 256 с.
52. Рождественская Е. С. Проблемы кастового общества в современной Индии. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право» / Е. С. Рождественская., 2017. Вип. 23 С. 38-41.

53. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции: Учебное пособие. / Л. М. Семенюк. – Москва: Московский психолого- социальный институт: Флинта, 1998. – 96 с. – С.26-32.

54. Сенситивні періоди розвитку дітей [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:

http://dnz416.edu.kh.ua/metodichna_robota/storinka_psihologa/poradi_psihologa/sensitivni_periodi_rozvitku_ditej/.

55. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук. та ін. – Київ: Каравела, 2012. – 400 с.

56. Спирина Т. П. Социальное поведение личности как философская проблема / Т. П. Спирина. – Волгоград, 2001. – 128 с.

57. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки: посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – Київ: Академвидав, 2003. – 504 с.

58. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – Москва, 1988. – С. 31–56.

59. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – Санкт-Петербург: Питер, 1999. – 606 с., серия «Мастера психологи».

60. Шевченко С. Г. Организация и содержание коррекционно развивающего обучения // Начальная школа. / С. Г. Шевченко., 1997.

61. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: Курс лекций. / Л. Б. Шнейдер. – Москва: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.

62. Kaluger G. Psychology and sociology: an integrated approach to human behavior / G. Kaluger, C. Unkovik. – Saint Luis: Mosby, 1969. – 404 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Притча про двох батьків

Жили в одному селі дві молоді пари, дружили з самого дитинства, одружилися в один день, і в один день у них народилися діти. Але трапилося нещастя: при пологах обидві матері померли, і батьки стали виховувати дітей самі. Йшов час. Підросли діти, їм виповнилося по 10 років. Батька першої дитини не можна було впізнати: білий попіл вкрив його голову, зморшки зробили його ще старше, постаріли його душа і тіло. А батько другої дитини був таким же, яким 10 років тому. І взяла заздрість сусіда – від дружби не залишилося і сліду. Пішов він до місцевого мудреця і задав таке питання: «Скажи мені, Наймудріший, чому мій сусід такий молодий досі, і тяжкі турботи його не зістарили?». «Про які турботи ти говориш?» – запитав його Мудрець. І сказав батько: «Адже він один виховує дитину, сам веде господарство, все робить сам». «А розкажи мені, будь ласка, як ти виховуєш свою дитину», – попросив його Наймудріший. «Я – почав свою розповідь він, – майже відразу після народження знайшов для малюка годувальницю. За ці десять років я майже не бачив свою дитину: я багато працював, щоб забезпечити собі і йому прожиток, заплатити годувальниці, заплатити за житло. Я шукав задоволень, щоб взяти від життя все, я шукав собі дружину, щоб вона допомогла мені утвердитися в суспільстві. Коли з новою пасією я приїжджав до дитини, він вередував. Коли він підріс і до нас в будинок приїжджали високопоставлені гості, він намагався зробити так, щоб зганьбити мене: перекидав на гостей дорогі вина, підкидав їм під ноги шкурки бананів, обмазував ручки столових предметів соснової смолою, всього не перерахуєш. Я тримав його в строгості і страху перед покаранням за провини, виховуючи в ньому послух ... Він повинен був засвоїти, що старші завжди праві, і їх треба поважати за їх положення в суспільстві, що він повинен бути мені вдячний за те, що я його не кинув, коли

померла його мати ... він завжди намагався мені нашкодити ... за мою любов, за турботу про нього, за моє бажання виховати його гідним приймачем мого знатного роду, він платить такою монетою». «У чому виражається твоя любов до своєї дитини, твоя участь в його житті?» – запитав його старець. «Як в чому?» – з подивом вигукнув батько, – «Я ж дбаю про нього: годувальниця, вчителі, гроші на кишенькові витрати, світські вечора з потрібними людьми, дорогі подарунки на дні народження... Адже я його батько, дав йому життя, я постарів на роботі, забезпечуючи своє і його майбутнє ... На мене не звертають уваги жінки через мій старезний вигляд, а мені ж тільки 30». «А до кого твоя дитина відчуває добрі почуття?» – раптом запитав його Мудрець. «Він любить, слухається свою годувальницю, цю безрідну, у якій немає свого будинку, немає імені і звання. Він поважає свого вчителя, який теж безрідний», – прозвучала відповідь батька. «А тобі не здається, що своїми витівками син хотів привернути твою увагу до себе самого, хотів, щоб ти приділив йому увагу, а не своїм гостям?» – несподівано запитав його старець. У відповідь – одне здивування на обличчі вельможного відвідувача.. «Давай покличемо твого сусіда і запитаємо його, як він виховує свою дитину. Може, він нам розкриє секрет молодості, про втрату якої ти так шкодуєш?» – запропонував Мудрець. «А до кого твоя дитина має добрі почуття?» – раптом запитав його Мудрець. «Він любить, він слухається свою годувальницю, цю безрідну, у якій немає свого будинку, немає імені і звання. Він поважає свого вчителя, який теж безрідний», – прозвучала відповідь батька. Прийшов батько другої дитини: «Ви кликали мене, Наймудріший?» «Так, нам дуже хочеться знати: в чому секрет твоєї молодості, в чому секрет твого виховання, що дитина тебе слухається, що він росте веселим і товариським, що він радий твоїм гостям, що він любить і поважає тебе?». «Я ніколи не замислювався над тим, щоб зберегти свою молодість, просто мені ніколи думати про такі дрібниці, у мене є дитина, якій від народження я замінив і матір, і батька ... Я завжди був з ним поруч, в будь-який час дня і ночі . Коли я працював на своєму полі разом зі своїми працівниками, він лежав у колисці в тіні розлогого дерева недалеко від мене,

щоб я міг почути його плач і заспокоїти. Коли я клопотав по дому, він завжди був поруч зі мною і дивився, як я готую їжу, прибираю кімнати, як годую домашню живність, як стрижу овець, пряду пряжу. Так багато всяких справ в домашньому господарстві. Я не вважаю негожим виконувати будь-яку роботу, я поважаю людину працьовиту і для мене не існує відмінностей в званнях ... Це зрозуміла і моя дитина, яка зараз мені в усьому допомагає. На п'ять років я подарував йому дерев'яну дощечку для письма, ми вивчили з ним літери. Простий учитель, який став нам рідним людиною, допомагає йому освоїти різні науки. У вільний час я граю з ним, ми весело зустрічаємо свята, на дні народження готуємо різні ігри, запрошуємо численних гостей, яких теж залучаємо до святковій гри, адже гра – справа серйозна, це основа навчання, виховання і спілкування дітей з нами, дорослими. Живе спілкування не заміниш нічим. Ми з ним малюємо, співаємо, танцюємо, читаємо книги. Мені просто ніколи старіти, я постійно поруч з дитинством, поруч з дитиною, який став моєю душею, моїм серцем, моїм життям. І поки я потрібен йому, то завжди буду поруч.» – закінчив свою розповідь Батько. "Тату, – пролунав дзвінкий дитячий голос, – підемо, наша черга співати пісню на святі Сонця ». «Іду», – пролунала відповідь. І, звертаючись до мудреця і свого сусіда, сказав: «Вибачте, мене чекає син». Взявшись за руки, сміючись, вони побігли туди, де Свято Сонця було в розпалі, і люди дарували один одному посмішки, всі були щасливі, а особливо хлопчик, якого тримав за руку його батько. Великий Мудрець замовк. Я зрозумів, як треба виховувати свою дитину, щоб він ріс добрим, працьовитим, слухняним і, головне – щасливим». «Тоді йди, і роби так само» – сказав Великий Мудрець.

Додаток Б

Опитувальник «Підлітки про батьків»

Якщо твердження повністю відповідає поведінці батьків, дитина ставить «2», якщо час від часу підходить під опис батьків – «1», якщо зовсім не відповідає дійсності – «0».

Бланк відповідей містить такий масив запитань:

Батько чи мати:

1. Дуже часто усміхається мені.
2. Категорично вимагає, щоб я засвоїв, що я можу робити, а що ні.
3. Володіє недостатньою терплячістю відносно мене.
4. Коли я йду, сам вирішує, коли я повинен повернутися.
5. Завжди швидко забуває те, що сам говорить або наказує.
6. Коли у мене поганий настрій радить мені заспокоїтися або розвеселитися.
7. Вважає, що у мене повинно існувати багато правил, які я зобов'язаний виконувати.
8. Постійно скаржиться комусь на мене.
9. Надає мені стільки свободи, скільки мені треба.
10. За один і той же вчинок один раз карає, а інший – пробачає.
11. Дуже любить робити що-небудь разом.
12. Якщо призначає яку-небудь роботу, то вважає, що я повинен робити тільки її, поки не закінчу.
13. Починає сердитися і обурюватися з приводу будь-якої дрібниці, яку я зробив.
14. Не вимагає, щоб я питав у нього дозволу, щоб йти туди, куди схочу.
15. Відмовляється від багатьох своїх справ залежно від мого настрою.
16. Намагається розвеселити і надихнути мене, коли мені сумно.
17. Завжди наполягає на тому, що за всі мої провини я повинен бути покараний.
18. Мало цікавиться тим, що мене хвилює і чого я хочу.

19. Допускає, щоб я міг би йти куди хочу кожний вечір.
20. Має певні правила, але іноді дотримується їх, іноді – ні.
21. Завжди з розумінням вислуховує мої погляди і думки.
22. Стежить за тим, щоб я завжди робив те, що мені подобається.
23. Іноді викликає у мене почуття, що я йому неприємний.
24. Практично дозволяє мені робити все, що мені подобається.
25. Мінляє свої рішення так, як йому зручно.
26. Часто хвалить мене за що-небудь.
27. Завжди точно хоче знати, що я роблю і де знаходжуся.
28. Хотів би, щоб я став іншим, змінився.
29. Дозволяє мені самому вибирати собі справи до душі.
30. Іноді дуже легко мене прощає, а іноді — ні.
31. Прагне відкрито показати, що любить мене.
32. Завжди стежить за тим, що я роблю на вулиці або в школі.
33. Якщо я зроблю що-небудь не так, постійно і скрізь говорить про це.
34. На дає мені багато свободи. Рідко говорить «повинен» або не «можна».
35. Непередбачуваний у своїх вчинках, якщо я зроблю що-небудь погане або добре.
36. Вважає, що я повинен мати власну думку з кожного питання.
37. Завжди ретельно стежить за тим, яких друзів я маю.
38. Не буде зі мною говорити, поки я сам не почну, якщо до цього я його чимось зачеплю або ображу.
39. Завжди легко мене прощає.
40. Хвалить і карає дуже непослідовно: іноді дуже багато, а іноді дуже мало.
41. Завжди знаходить час для мене, коли це мені необхідно.
42. Постійно указує мені, як поводитися.
43. Цілком можливо, що, по-суті, мене ненавидить.
44. Проведення канікул я планую за власним бажанням.
45. Іноді може образити, а іноді буває добрим і вдячним.
46. Завжди відверто відповість на будь-яке питання, про що б я не запитав.

47. Часто перевіряє, чи все я прибрав, як він велів.

48. Нехтує мною, як мені здається.

49. Не втручається в те, чи прибираю я мою кімнату (або куток) – це моя фортеця.

50. Дуже неконкретний в своїх бажаннях і вказівках.

Після того, як підліток заповнив обидва бланки (на батька і на матір), всі отримані дані зводяться в «оцінний лист» окремо на матір і на батька. Потім, по кожному параметру підраховується арифметична сума сирих балів (POZ — позитивний інтерес, DIR — директивність, NOS — ворожість, AUT — автономність і NED — непослідовність). Потім вираховується середній бал з кожної категорії та аналізується відхилення від норми.

Ключ до тесту

POZ – позитивний інтерес: 1, 6, 11, 16, 21, 26, 31, 36, 41, 46;

DIR – директивність: 2, 7, 12, 17, 22, 27, 32, 37, 42, 47;

NOS – ворожість: 3, 8, 13, 18, 23, 28, 33, 38, 43, 48, ;

AUT – автономність: 4, 9, 14, 19, 24, 29, 34, 39, 44, 49;

NED – непослідовність: 5, 10, 15, 20, 25, 30, 35, 40, 45, 50.

Додаток В

Опитувальник діагностики стану агресії А. Басса, А. Дарка

Текст опитувальника. Прочитавши твердження, необхідно поставити «так» або «ні».

1. Часом я не можу справитися з бажанням заподіяти шкоду іншим.
2. Іноді я розпускаю плітки про людей, яких не люблю.
3. Я легко гарячкую, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди одержую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчуття.
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчуваю болісне каяття.
9. Мені здається, що я не здатний ударити людини.
10. Я ніколи не гарячкую настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я чекав.
15. Я часто не згоден з людьми.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я гарячкую, я грюкаю дверима.
19. Я більш дратівливий, ніж здається.
20. Якщо хто-небудь ставить з себе начальника, я завжди поступаю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.

23. Я не можу утриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, повинні переживати почуття вини.
25. Той, хто ображав мене і мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди видають з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже кожного тижня я бачу кого-небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей задрять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно дратують вас, варті того, щоб їм дали по носі.
34. Я ніколи не похмурий від злості.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я того заслуговую, я не турбуюся.
36. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю уваги.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до сильних виразів.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачу, навіть якщо хто-небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких я б по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».
46. Якщо хто-небудь дратує мене, то я готовий сказати все, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом жалкую.
48. Якщо я розсерджуся, я можу ударити кого-небудь.
49. З дитинства я ніколи не проявляв спалахів гніву.
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.

51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини примушують людей робити що-небудь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше і не частіше, ніж інші.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав річ, що попалася мені під руку, і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що доля поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки від злості.
61. Коли я поступаю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
64. Я грубуватий щодо людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не умію поставити людини на місце, навіть якщо вона того заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюся через дрібниці.
70. Мені рідко приходить в голову, що люди намагаються розсердити або образити мене.
71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся приводити загрози у виконання.

72. Останнім часом я став занудою.
73. В суперечці я часто підвищую голос.
74. Я прагну звичайно приховувати своє погане ставлення до людей.
75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Обробка опитувальника Басса -Дарки проводиться за допомогою індексів різних форм агресивних реакцій, які визначаються підсумовуванням отриманих результатів відповідно до ключа.

1. Фізична агресія: «Так» – № 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68; «Ні» – № 9, 17, 41.
2. Непряма агресія: «Так» – № 2, 18, 34, 42, 56, 63; «Ні» – № 10, 26, 49.
3. Роздратування: «Так» – № 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72; «Ні» – № 11, 35, 69.
4. Негативізм: «Так» – № 4, 12, 20, 23, 36.
5. Образа: «Так» – № 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58; «Ні» – № 44.
6. Підозрілість: «Так» – № 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59; «Немає» – № 65, 70.
7. Вербальна агресія: «Так» – № 7, 15, 28, 31, 46, 53, 60, 71, 73; «Ні» – № 39, 66, 74, 75.
8. Каяття, відчуття вини: «Так» – № 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості включає 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає шкали 1, 3, 7.

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

Нормою агресивності є величина її індексу, рівна 21 ± 4 , а ворожості – $6-7 \pm 3$.

Додаток Г

Опитувальник на тему «Булінг»

Стать: чоловіча жіноча Клас _____ Вік _____

1. Чи знали ви/знаєте, що «булінг» – це агресивна і вкрай неприємна поведінка однієї дитини або групи дітей по відношенню до іншої дитини, що супроводжується тривалими постійними діями із застосуванням фізичного і психологічного впливу ?

а) так

б) ні

2. Чи стикалися ви з ситуаціями знущання одних людей над іншими?

а) так

б) ні

в) інше _____

3. Якщо так, то в якій формі:

а) приниження

б) образи (вербальна агресія)

в) фізичне насильство

г) зйомка знущання на телефон (на власні очі)

д) кібербулінг (загрози, знущання і приниження в інтернеті)

е) інше _____

4. Чи були ви самі учасником цькування, знущання?

а) так, як спостерігач;

б) так, як жертва;

в) так, як агресор (той, хто є ініціатором цькування);

г) ні, не був (була)

5. Де найчастіше зустрічається цькування?

а) в школі;

б) у дворі, на вулиці;

в) в соц.мережах, в інтернеті;

г) інше _____

6. Хто, на ваш погляд, частіше піддається цькуванню (булінгу)?

а) той, хто слабший і не може дати здачі;

б) той, хто відрізняється від інших (зовні, фізично);

в) той, хто має свою думку

г) інше _____

7. Чи зустрічали Ви ситуації цькування школярів з боку вчителів?

а) так, постійно

б) так, але рідко

в) ні, не зустрічав

8. Чи вважаєте ви, що дорослі недостатньо допомагають дітям, які є жертвами цькування?

а) так

б) ні

в) не замислювався про це

9. Як ви вважаєте, чи можна уникнути цькування в школі?

а) так, якщо вчасно помітять дорослі;

б) так, якщо жертва змінить свою поведінку;

в) так, якщо покарати агресора;

г) ні, це неминуче;

д) інше _____

10. Чи намагались ви власними силами припинити булінг над собою чи іншою жертвою?

а) Так

б) Ні

в) Не вважаю доцільним

11. Які діти, на вашу думку найчастіше піддаються цькуванню?

а) тихі, спокійні, добрі

б) «сірі мишки», непомітні, одиночки

- в) відмінники, правильні
- г) нестандартної зовнішності
- д) з певними вадами здоров'я, діти з інвалідністю
- е) інше _____

12. Чи вважаєте ви правильною таку поведінку/підтримуєте її?

- а) так, не бачу нічого поганого в цьому
- б) ні, вважаю це жорстоким поведінням, мені шкода дітей, що піддаються булінгу
- г) мені байдуже

13. Як ви вважаєте, чи впливає цькування на подальше життя дитини та її психоемоційний стан?

- а) так, це позитивно впливає
- б) так, це негативно впливає
- в) ні, ніяк не впливає
- г) мені байдуже

14. Як ви вважаєте, як потрібно діяти, якщо ви стали жертвою знущань?

15. Як ви думаєте, як правильно вчинити, коли ви стали свідком знущань?

16. Як ви вважаєте, які емоції та стани найкраще описують переживання жертви булінгу?

- а) страх, емоційна збудливість, безвихідь
- б) байдужість, покірливість, розпач
- г) сум, гнів, жалість до себе, емоційна збудливість
- в) запал, прилив мужності, імпульсивність
- г) інше _____

17. Чи хотіли б ви на хвилину заради цікавості пережити емоції, які відчуває жертва?

- а) так, мені цікаво
- б) так, не думаю, що це страшно
- в) ні
- г) лише у парі з другом

18. Як ви думаєте, чому саме кривдник вдається до булінгу? Чому відбувається цькування та знущання над іншими?

а) кривдник вважає себе сильнішим, кращим, прагне показати свою могутність та вплив

б) кривдник нещасний і неусвідомлено прагне зігнати свою злість на інших

в) кривдник заздрить певним якостям чи успіхам жертви, проте відкрито не визнає цього, намагаючись пригнобити

г) інше _____

19. Як ви вважаєте, чи можливо припинити булінг цілком?

а) так, за участі дорослих (адміністрації школи, вчителів, батьків)

б) так, за участі інших дітей, які стануть на захист

в) ні

г) інше _____